

ISTRA V ČASU USTANOVITVE KOPRSKE ŠKOFIJE

Peter ŠTIH

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

IZVLEČEK

Zgodovino Istre so na prelomu 6. v 7. stoletje, to je v času, ko se 599 prvič omenja škof na Koprskem otoku, zaznamovale tri stvari: povečan prihod beguncev pred Avari in Slovani iz panonsko-noriškega prostora, vpadi Langobardov, Avarov in Slovanov na polotok ter shizma Treh poglavij. Po uvodnem pregledu oblastno-upravnih struktur bizantinske Istre so podrobno obravnavani vsi trije omenjeni procesi in njihove posledice, zaradi katerih je polotok zajela huda kriza.

Ključne besede: Istra, bizantinska uprava, begunci, Langobardi, Avari, Slovani, shizma Treh poglavij, 6-7 stol.

ISTRIA AT THE TIME OF THE DIOCESE OF KOPER'S ORIGIN

ABSTRACT

The history of Istria was at the turn of the 6th century, i.e. in 599 when bishop is referred to for the very first time on the so-called Capricorn Island (Koper/Capodistria), marked by the following three major processes: the increased arrival of refugees fleeing from the Avars and Slavs in the Pannonian-Noric territory, the incursions by the Lombards, Avars and Slavs into the Istrian Peninsula, and the Schism of the Three Chapters. After the introductory overview of the ruling-administrative structures of Byzantine Istria, all the three processes are dealt with in detail together with their consequences, due to which the peninsula was struck by a deep crisis.

Key words: Istria, Byzantine administration, refugees, Lombards, Avars, Slavs, Schism of Three Chapters, 6-7 Century

Prof. dr. Jadranu Ferlugi
ob njegovi osemdesetletnici

1. Uvod

Spomladi leta 599 so prišli v Rim k papežu Gregorju I. (Velikemu) odposlanci s Koprškega otoka v Istri (*insula Caprea Histriae provinciae*). Na poti so se najprej ustavili v Raveni – tja so prejkone pripluli po morju – kjer so se srečali z eksarhom Kalinikom, najvišjim reprezentantom cesarja v Konstantinoplu in bizantinske oblasti v Italiji (Gregorius, *Registrum epistolarum* 2, IX, 154 [slovenski povzetek: *Gradivo* 1, 126]¹). Namen njihovega potovanja v Rim je bil informirati naslednika sv. Petra o cerkveno-političnih razmerah v Istri in še posebej v svojem ožjem domačem okolju ter se izboriti za škofa, brez katerega so ostali v turbulentnih dogodkih, ki so pretresali istrski polotok in oglejski patriarhat zaradi t. i. shizme Treh poglavij. V zvezi s tem obiskom in dogodki v Istri je bila maja 599 napisana serija pisem, naslovljenih na različne prejemnike, s katerimi je energični papež podprl katoliško stranko v Istri in določil način postavitve katoliškega škofa v Kopru (Gregorius, *Registrum epistolarum* 2, IX, 141, 148, 150, 152-155, 160 [*Gradivo* 1, 121-128]).² Skupaj z *Zgodovino Langobardov Pavla Diakona (HL)*, ki pa je bila napisana šele konec 8. stoletja, osvetljujejo omenjena in še nekatera druga pisma papeža Gregorja Velikega v največji meri cerkvene, politične, socialne, oblastno-upravne in tudi vojaške razmere v Istri na prelomu 6. v 7. stoletje.

Istra je prišla verjetno leta 539 (Procopii *De bello Gothico* II, 28 [*Gradivo* 1, 28]; Benussi, 1897, 3 ss.), šestdeset let pred prvo omembo škofa v Kopru in v teku bizantinsko-ostrogotske vojne za Italijo, pod oblast cesarja v Konstantinoplu. Vsaj v začetni fazi bizantinske oblasti je ta dolgotrajna vojna (535-553), čeprav ni več potekala na njenih tleh, bistveno opredeljevala usodo Istre, ki je najmanj dvakrat, 544 in 552, služila kot zbirališče in mostišče bizantinske vojske za njene vojaške pohode v severno Italijo (Marušić, 1967, 22).³ Še na koncu ostrogotske oblasti je Istra veljala za bogato pokrajino (Cassiodori *Senatoris Variarum*, XII, 22-24, 26; Matijašić, 1988,

1 Čprav Kosova zbirka virov za srednjeveško slovensko zgodovino v marsikaterem pogledu ne zadovoljuje (več) standardov znanstvenokritičnih izdaj virov in je temu odgovarjajoče (ne)primerna tudi njena uporabnost in vrednost, jo zaradi lahke dostopnosti in jezikovne razumljivosti tudi širšemu krogu slovenskih bralcev navajam poleg merodajnih in standardnih izdaj virov.

2 Da se oznaki *insula Caprea* oz. *insula Capritana* in *castelum quod Novas dicitur* v treh listinah papeža Gregorja I. nanašata na današnji Koper in Novigrad v Istri in ne na Caorle in Cittanovo v lagunski Benečiji, danes, po dolgih diskusijah, ne bi smelo biti več sporno (Mayer, 1903, 256, op. 1; Rus, 1939, 159; Margetić, 1983c, 113 ss.; Berg, 1985, 87, op. 211; Cuscito, 1988-1989, 60, op. 11, 12; Šašel, 1989, 5 ss.; Krahwinkler, 1992, 76, op. 61) Glej tudi prispevek Rajka Bratoža v tem zborniku (Bratož, 2001). Italijansko zgodovinopisje nasprotno v glavnem še vedno meni, da gre za kraja v lagunski Benečiji (nazadnje Fedalto, 1999, 118, ss., 316, 329).

3 Za širši kontekst bizantinsko-ostrogotske vojne v Italiji gl. Wolfram, 1990, 338 ss.

363 ss.) in Kasiodor je okrog 537 zanj zapisal, da jo po pravici imenujejo Kampanijo Ravene; pač v smislu, da ima za ostrogotsko prestolnico Raveno enak pomen (žitnice), kot ga je nekoč imela za cesarski Rim Kampanija (Cassiodori Senatoris Variae, XII, 22 [Gradivo 1, 24]; Matijašić, 1988, 365; Križman, 1979, 308). Z drugimi besedami, Istra je bila eden glavnih proizvajalcev in oskrbovalcev žita, vina in druge hrane. Ta ekonomska blaginja polotoka se je sprva nadaljevala tudi pod bizantinsko oblastjo. Svoj odsev je našla v zelo živahni gradbeni in umetniški dejavnosti na polotoku, ki jo sredi 6. stoletja najbolj simbolizira graditev Eufrazijane v Poreču⁴ in po svoji lepoti (*mira pulcritudine*) pozornost zbujajoča bazilika Marije Formose v Puli, ki jo je dal postaviti iz Istre izvirajoči ravenski nadškof Maksimijan, predtem diakon v Puli (Agnelli et Andreas, Liber Pontificalis Ecclesiae Ravennatis, 326, 329 [Gradivo 1, 34, 37]).⁵ Prav zaradi žive in z novimi impulzi obogatene kulturne dejavnosti na polotoku je v historiografiji to obdobje v zgodovini Istre označeno tudi kot "zlato obdobje bizantinske oblasti" (Marušić, 1967, 22). A ni trajalo dolgo. Končalo se je že pred koncem 6. stoletja, ko je polotok zaradi povečanega prihoda beguncev, langobardskih, slovanskih in avarskih vpadov ter oglejske ali istrske shizme zajela huda kriza.

2. Oblastno-upravna struktura bizantinske Istre okrog leta 600

V začetni fazi bizantinskega gospostva je Istra skupaj z Benečijo tvorila enotno deseto provinco Italije (*regio X Venetia et Histria*). Naselitev Langobardov v Italijo 568, ki so z izjemo priobalnih lagun zasedli vso Benečijo, je povzročila konec iz avgustejske dobe izvirajoče ureditve severovzhodne Italije (Starac, 1999, 57 ss.), saj je prej enotna provinca zaradi razdeljenosti med dve državi razpadla.⁶ Čas pa se je v Istri iztekal še eni rimski ureditvi, vpeljeni v času cesarjev Dioklecija in Konstantina,

4 Pregled gradbene dejavnosti v Istri v tistem času z bogato bibliografijo gl. Bratož, 1987, 687 ss.

5 Maksimijan je bil *persona grata* cesarja Justinijana in je na mozaiku cerkve San Vitale v Raveni, ki jo je posvetil 17. maja 548 (v Raveni je posvetil še cerkve San Michele in Africisco, Sant'Apollinare in Classe in Santo Stefano Maggiore) upodobljen ob levem boku cesarja (Carile, 1991, 104-105, slika XXX); za Maksimijana gl. n. d., s. v.).

6 Kot se zdi, je bila do konca 6. stoletja prekinjena tudi že upravna enotnost bizantinske Istre z bizantinsko Benečijo, medtem ko je cerkvena enotnost ostala praktično neprekinjena še vse do sinode v Mantovi 827 (z izjemo langobardske zasedbe polotoka med 751 in 774(?), ko istrski škofi niso priznavali patriarha v Gradežu za svojega metropolita (Bratož, 1994, 58 ss.). Pisma papeža Gregorja Velikega, nastala v zvezi z reševanjem vprašanja škofa na Koprskem otoku in v zvezi s prestopom tržaškega škofa Firmina v vrste katolikov, namreč izpričujejo obstoj provincialne istrske oblasti, podrejene neposredno oblasti eksarha v Raveni (Gregorius, Registrum epistolarum 2, XIII, 36 [Gradivo 1, 139], *directis itaque excellentiae vestrae iussionibus his, qui in Histriae partibus locum vestrum agere*; Gregorius, Registrum epistolarum, 2, IX, 160 [Gradivo 1, 128]; Cessi, 1965, 406, op. 4). Giovanni de Vergottini nasprotno meni, da se je Istra ločila od bizantinske Benečije šele enkrat po letu 680 in pred 727 (Vergottini, 1924, 31 ss.).

ki jo je karakterizirala ločitev vojaške in civilne oblasti znotraj provinc cesarstva (Benussi, 1897, 29. ss.). Od srede osemdesetih let 6. stoletja, ko se prvič omenja (Hartmann, 1889, 110; Ferluga, 1991, 356; 1992, 178), je bila namreč civilna in vojaška oblast v bizantinski Italiji združena v rokah eksarha s sedežem v Raveni. Pod njegovo komando je spadala tudi Istra in v njene zadeve je prek sebi podrejenih nosilcev oblasti lahko kadarkoli posegal. Ta struktura je zlasti razvidna iz pisma papeža Gregorja Velikega eksarhu Smaragdu iz leta 603. V njem ga je papež prosil, naj ukaže svojim namestnikom v Istri, da zaščitijo tržaškega škofa Firmina (Gregorius, *Registrum epistolarum* 2, XIII, 36 [Gradivo 1, 139]: *directis itaque excellentiae vestrae iussionibus his, qui in Histriae partibus locum vestrum agere*). Ta je prestopil v katoliški tabor in oglejski (gradeški) patriarh Sever ga je hotel za vsako ceno ponovno pridobiti v tabor shizmatikov. Podobno je Gregor Veliki že maja 599 prosil eksarha Kalinika, naj doma, v Istri, zagotovi varstvo tistim Istranom (Koprčanom?), ki so prišli k papežu z namero, da se odpovedo shizmi (Gregorius, *Registrum epistolarum* 2, IX, 141 [Gradivo 1, 121]).

Na vrhu eksarhu podrejene oblasti na provincialni ravni je v Istri stal vojaški mojster, *magister militum Grecorum*. Prvič se omenja že leta 599,⁷ ko je papež Gregor Veliki nanj naslovil pismo, v katerem je neposredno omenjena njegova oblast nad provinco (*gubernatio*). V pismu papež tudi pravi, da je od odposlancev (Kopra?), ki so prišli k njemu, veliko zvedel o njegovih slavnih delih, za katera se mu tudi zahvaljuje (Gregorius, *Registrum epistolarum* 2, IX, 160 [Gradivo 1, 128]). S tem bi lahko bile mišljene vojaške zmage nad Slovani, o katerih je eksarh Kalinik v istem času obvestil papeža (Gregorius, *Registrum epistolarum* 2, IX, 154 [Gradivo 1, 126]) in za katere ni jasno, kdo jih je izbojeval (gl. spodaj in Margetić, 1983b, 145; Ferluga, 1992, 178). Naslednja dva (morda trije, oziroma celo štirje) (Krahwinkler, 1992, 236; Žitko, 1992, 92, op. 8) po imenu poznana vojaška mojstra se v Istri omenjata šele v listini Rižanskega zbora iz 804,⁸ ki nam daje najboljše informacije o ureditvi Istre v času bizantinske oblasti.⁹ Iz listine je razvidno, da je bil *magister*

7 *Magister militum* Janez se kot odvetnik poreške škofije (*advocatus ecclesiae S. Mauri*) omenja že v listini poreškega škofa Eufrazija iz 543 (CDI 1, 20 [Gradivo 1, 30]), vendar je listina v večini svojega teksta ponaredek 13. stoletja (Benussi, 1897, 191, 233) in podatek je smatrati za neverodostojen, še zlasti, ker naj bi poreška škofija že sredi 6. stoletja imela laičnega odvetnika; nekaj, kar je za istrske škofije drugače izpričano le za čas med 991 in 1204 (Benussi, 1897, 269, op. 221).

8 V članku uporabljam novo izdajo Rižanskega zbora, ki sta jo (skupaj z italijanskim prevodom) pripravili Anamari Petranović in Annelise Margetić (PR, 55 ss.). Ta objava je s slovenskim prevodom ponatisnjena v Bratož, 1989, s hrvaškim prevodom Luja Margetića ki navaja tudi nekatere starejše objave in hrvaške prevode pa v Margetić, 1996, 131, 111-112. Nemški prevod (po standardni izdaji v I placiti del "Regnum Italiae" 1, 17) prinaša Krahwinkler ki ima tudi seznam nekaterih drugih objav, registov in (parafraziranih) prevodov tega izjemnega dokumenta (Krahwinkler, 1992, 202 ss., op. 11).

9 Mayer, 1903, 259, jo je označil kot "die wertvollste Urkunde der italienischen Verfassungsgeschichte bis in das 11. Jahrhundert und einer der eingreifendsten Berichte auch über die fränkische Ver-

militum pristojen tudi za civilno upravo na provincialni ravni, kajti v oblastni strukturi ni bilo med njim in tribuni, ki so bili nosilci oblasti na nivoju mest (*civitates*), nobenega drugega uradnika (PR, 22^f, 14-20; Mayer, 1903, 260, op. 4). Med civilnimi pristojnostmi, ki so šle vojaškemu mojstru, je v listini Rižanskega zbora še posebej jasno izpostavljena finančna uprava (PR, 21^v, 8-10; Mayer, 1903, 260, op. 1). Sedež provincialne uprave z *magistrom militom* na čelu je moral biti v Puli in ne v Novigradu, kot je večkrat dokazoval Luj Margetić (Margetić, 1983c, 125; 1990a, 117). Kajti v Pulo, in ne v Novigrad, so prihajali posamezni dostojanstveniki in visoki nosilci oblasti – poznan nam je primer oglejskega (gradeškega) patriarha, ki je bil istrski metropolit – kadar so imeli uradne razgovore (*placitum*) z *magistrom militum*, ali pa kadar so morali priti zaradi vladarjevih odposlancev (*missi dominorum nostrorum*) (PR, 21^f, 31-32).¹⁰ Da sta provincialna uprava in vojaški mojster imela svoj sedež v Puli, se zdi razumljivo, saj je temu mestu pripadalo prvenstvo med vsemi mesti bizantinske Istre: na Rižanskem zboru leta 804 je prvi dobil besedo puljski *primas*, v seznamu davčnih obveznosti, ki so jih istrska mesta in kasteli plačevali cesarju v Konstantinoplu, je Pula na prvem mestu in je skupaj s Porečem plačevala tudi najvišji davek (66 zlatnikov), poleg tega je kot edino istrsko mesto označena kot *civitas* (PR, 21^f, 28-33; Benussi, 1897, 34, op. 87). To prvenstvo je šlo Puli, ki je postala rimska kolonija že v republikanski dobi (enako tudi Tergeste, medtem ko je Parencij mestni status dobil v avgustejski dobi) (Klebel, 1958, 45; Mlakar, 1962, 25, 30, 33), že v antiki in – kot je razvidno iz Prokopija – tudi na začetku bizantinske oblasti (Procopii De bello Gothico, III, 10 [Gradivo 1, 31]). Posebno povezan pa je bil *magister militum* tudi z Novigradom, kjer je bilo veliko državno posestvo, *fiscus publicus*, s katerim je kot njegov funkcionar upravljal poseben *cancellarius* (PR, 21^f, 32-33; Margetić, 1994, 12) in kjer je – očitno prav zato, ker je šlo za državno posestvo – okrog 800 domoval frankovski *dux*, naslednik bizantinskega vojaškega mojstra (PR, 21^f, 43; Benussi, 1897, 127; Krahwinkler, 1992, 231). Najmanj za zadnje obdobje bizantinske oblasti v Istri je verjetno, da je bil *magister militum* predstavnik domačih, istrskih Grkov, ne pa oseba, ki bi jo cesar pošiljal iz Konstantinopla (Margetić, 1996, 117). Podobno je bil tudi Janez, prvi po imenu znani duks frankovske Istre iz začetka 9. stoletja, najverjetneje predstavnik domače aristokracije (Krahwinkler, 1992, 213 ss.). Glede na listino Ludvika Pobožnega, s katero je med letoma 814 in 821 Istranom potrdil zaključke Rižanskega zbora in pravico, da po starem pravu iz lastnih vrst volijo *rectorem et gubernatorem, patriarcham, episcopos, abbates seu tribunos et reliquos ordines*, je zaključiti, da so bili vsaj v zadnji fazi bizantinske oblasti *magistri militi* voljeni funkcionarji (CDI 1, 56 [Gradivo 2, 62]; Margetić, 1996, 118).

Koncentracija civilne oblasti v rokah visokih oficirjev je bila tipična za tematsko

waltung überhaupt".

10 Margetić v svojih dokazovanjih primata Novigrada te informacije listine Rižanskega zbora, ki je za določitev sedeža istrske uprave odločilnega pomena, ni upošteval!

organizacijo. Vendar v nasprotju s sosednjo Dalmacijo, ki je okrog 870 postala *tema* (Ferluga, 1978, 165 ss.), ni Istra, kot se zdi, nikoli imela tega statusa. Konstantin Porfirogenet sredi 10. stoletja sicer uporablja na enem mestu svojega dela *De administrando imperio* za Istro, ki jo drugače večkrat omenja, termin *tema* (DAI, c. 30),¹¹ vendar je bil polotok tedaj že dolgo časa pod frankovsko in ne več bizantinsko oblastjo. Poleg tega bi v primeru, da bi Istra bila *tema*, na vrhu njene uprave pričakovali *stratega* in ne *magistra militum*. Bolj verjetno je, da je bila Istra nižja vojaška in upravna enota tematske ureditve, kot so bili *drungariati*, *katapanati*, *klisure*, *dukati* in *arhontije* (Ferluga, 1976, 21, 68-70). Naziv Istre v uradnih dokumentih bizantinske oblasti ni poznan,¹² bi pa lahko bila *dukat* (tako Ferluga, 1992, 182) ali pa – kar se zdi verjetneje – *provincia*.¹³ Takšen naziv je imela tudi bizantinska Benečija (*provincia Venetiarum*) in na njenem čelu je prav tako stal *magister militum* (do 727).¹⁴

O nosilcih oblasti, ki so bili nižjega ranga od *magistra militum*, nimamo v Istri za čas okrog leta 600 nobenih neposrednih podatkov. Določeno predstavo o njih nam posredujejo le častni epitetonii, s katerimi so v pismih papeža Gregorja Velikega naslavljane posamezne osebe. Tako se v pismu, v katerem daje papež ravenskemu nadškofu Marinijanu napotke glede postavitve škofa na Koprskem otoku, omenja med tamkajšnjimi funkcionarji *defensor*, za katerega je domnevati, da je zastopal koprsko cerkev, ter neki *vir clarissimus* (Gregorius, Registrum epistolarum 2, IX, 155 [Gradivo 1, 127]). Nasprotno je v drugem, istočasnem pismu neki Basilius, ki ga papež hvali zaradi njegove gorečnosti v boju proti istrski shizmi, označen z epitetonom *magnitudo vestra* (Gregorius, Registrum epistolarum 2, IX, 153 [Gradivo 1, 125]), medtem ko je istrski *magister militum* Gulfaris v tretjem pismu naslovljen z *gloria vestra* (Gregorius, Registrum epistolarum 2, IX, 160 [Gradivo 1, 128]). Glede na te častne epitete, ki so bili vezani na točno določeno mesto znotraj vojaške in civilne uradniške hierarhije (Hartmann, 1889, 43 ss., 57 ss., 153 ss.), se po mnenju Luja Margetića za *virom*

11 Nemški prevod z izčrpnim komentarjem v Belke, Soustal, 1995.

12 Izjema je pismo cesarja Mavrikija papežu Gregorju Velikemu iz leta 591 (Gregorius, Registrum epistolarum 1, I, 16b [Gradivo 1, 103]), v katerem mu cesar naznanja, da so mu škofje *Istriensium provinciarum* poslali tri suplike. Vendar se ta naziv v konkretnem primeru poleg Istre nanaša še na bizantinsko in langobardsko Benečijo in celo na Drugo Recijo, od koder so bili škofje, ki so podpisali suplike cesarju.

13 Kot *provincia* je Istra označena v dveh uradnih pismih ostrogotske oblasti v Raveni iz leta 537 oziroma 538 (Cassiodori Senatoris Variarum, XII, 22, 23 [Gradivo 1, 24, 25]), kot tudi v treh pismih papeža Štefana III. in gradeškega patriarha Janeza iz časa med 768 in 772 (Epistolae Langobardicae collectae, 19-21 [Gradivo 1, 241-243]). Za ostale označbe Istre (*territorium*, *pars*, *regio*) v obravnavanem času gl. Gradivo 1, s. v.

14 Napis iz Torcella (Documenti, 14; gl. Pertusi, 1964, 317 ss., zlasti 323), nastal 639 ob posvetitvi tamkajšnje cerkve Matere Božje, omenja, da je bila cerkev zgrajena *per bene meritum Mauricium gloriosum magistromilitum provincie Venetiarum*. V oporoki beneškega doža Justinijana iz 829 pa se taisti Mauricij omenja na naslednji način: *...domno Mauricio, magistro militi[sic!], qui fuit dux Venec[iarum]* (CDP 1, 7). Še v 9. stoletju je bila priobalna Benečija *provincia*, pa čeprav ji je od 727 načeloval *dux* (Cessi, 1968, 91 ss.; 1965, 408 ss.).

clarissimus skriva *tribunus-comes*, ki naj bi bil na Koprskem otoku civilni uradnik s finančnimi pristojnostmi, medtem ko je epiteton *magnitudo vestra*, ki ga je nosil Basilius, šel ali vojaškim tribunom, ki so bili kot visoki oficirji poveljniki posameznih *civitates* oziroma *castella*, ali pa najvišjim civilnim uradnikom ranga *praeses provinciae*, pri čemer je bolj verjetna prva možnost (Margetić, 1983c, 123 ss.).

Tribuni so bili bizantinska institucija, ki jo je novi frankovski režim odpravil (PR, 22^r, 22, *Tribunatus nobis abstulit [dux Johannes]*)¹⁵ in zamenjal z nižjimi *centarchi*, proti čemur so se na Rižanskem zboru pritoževali predstavniki istrskih mest!¹⁶ Poleg njih se kot bizantinski nosilci oblasti na nivoju mest in kastelov v listini Rižanskega zbora omenjajo še *domestici*, *vicarii* in *loci-servatores* (PR, 22^r, 14-22). Slednji naj bi sovpadali s sodniki-*iudices* in naj bi bili v razliko od tribunov, *domestikov* in vikarjev, ki so bili oficirji, civilni komunalni uradniki. Med *iudices* je od drugih izstopal *primas* v Puli, katerega naslov spominja na dalmatinskega priorja v Zadru (Mayer, 1903, 261 ss.).¹⁷ Pod vodstvom *magistra militum* so omenjeni nosilci oblasti tvorili provincialni zbor (*communio*), ki je odločal o vseh najpomembnejših stvareh in na katerem so bili hierarhično rangirani glede na svoje dostojanstvo (PR, 22^r, 16-17; Margetić, 1990a, 124 ss.). Če si je kateri med njimi pridobil pri cesarju v Konstantinoplu naslov konzula (*imperialis hypatus*), mu je pripadlo mesto takoj za vojaškim mojstrom (PR, 22^r, 17-19). Predstavljamo si lahko, da so nosilci teh uradov in zvenceh naslovov izvirali iz domače aristokracije in cesarske birokracije ter da so skupaj s cerkvenimi dostojanstveniki – škofi – oblikovali vladajoči in politično ter gospodarsko odločujoči sloj prebivalstva v Istri (prim. Ferluga, 1987, 167; 1991, 183; Margetić, 1990, 128 ss.)¹⁸ Veliko vprašanje je seveda, ali je ureditev, kot je razvidna iz listine Rižanskega zbora, veljala tudi že ob koncu 6. stoletja. Domnevamo lahko, da je bila vsaj v glavnem, če že ne v vsem, enaka, saj sta temeljni instituciji v strukturi istrske uprave, *magister militum* in *tribunus*, izpričani tako v pismih papeža Gregorja Velikega kot v listini Rižanskega zbora.

Podlaga tako zasnovane upravne strukture Istre je bila teritorialna razdelitev polotoka. Istra, ki jo je kot celoto predstavljal samo *magister militum*, je bila sestavljena iz posameznih mest in kastelov s pripadajočimi teritoriji. Drugače povedano, Istra je bila zveza v veliki meri avtonomnih mest, ki so nad seboj priznavala neposredno

15 Na Rižanskem zboru je bila bizantinska ureditev v veliki meri restavrirana in v tem kontekstu je razumljivo, da so v Trstu še leta 847 oporoko nune Maru podpisali tribuni, *locisalvatorji* (=loci-servatorji) in vikarji (CDI 1, 59 [Gradivo 2, 137]).

16 Centarh je bil bizantinski oficirski naslov, nižji od tribuna, in ga ni zamenjevati s frankovskim centenarijem (Mayer, 1903, 266 ss.; Krahwinkler, 1992, 238).

17 Za drugačna mnenja gl. Benussi, 1897, 335 ss; Krahwinkler, 1992, 228, op. 156; Margetić, 1990a, 119 ss. O priorju v Zadru, ki pa ni bil samo najvišji komunalni uradnik, marveč je bil od konca 10. stoletja – namesto nekdanjega stratega – predstojnik celotne teme Dalmacije gl. Mayer, 1903, 220 ss.; Steindorff, 1984, 35 ss.

18 Za ostale sloje istrske družbe, kot so bili *servi*, *liberti*, *advenae* in *liberi*.

oblast *magistra militum* in formalno suverenost cesarja v Konstantinoplu (Margetić, 1990a, 118). Takšna ureditev je bila v osnovi identična rimski, s to razliko, da so rimsko provinco Istro tvorila le tri mesta-kolonije s pripadajočimi teritoriji: Pola, Parenčij in Tergeste (Margetić, 1990b, 109 ss.; Starac, 1999, 107 ss.). V bizantinski dobi je nato prišlo do nastanka novih mest-škofij in kastelov ter posledično do drobljenja prvotne strukture in oblikovanja novih mestnih teritorijev. Ta proces je v veliki meri postaviti v zadnjo četrtino 6. stoletja, ko so kot škofijski sedeži prvič izpričani Cissa-Betika(?), Pedena-Pičan, castellum Novas-Novigrad in insula Capritana-Koper,¹⁹ takrat pa naj bi se iz starih mestnih teritorijev izločili tudi nekateri kasteli s svojimi ozemlji kot Motovun, Buzet in Piran (Klebel, 1958, 45-47, 61 ss.). Te spremembe v temeljni strukturi Istre, ki je tudi v naslednjih stoletjih opredeljevala življenje na polotoku, so bile vsaj deloma povezane s slovansko-avarsko osvojitvijo nekdanjega noriško-panonskega prostora, ki je pripeljala do izselitve dela staroselskega prebivalstva v Istro, kamor so prenesli ali pa na novo ustanovili posamezna mesta (okvirno gl. Klebel, 1958, 45 ss.), ter z obrambo pred njihovimi napadi, ko so verjetno nastali nekateri kasteli (Marušić, 1960, 19 ss.; Margetić, 1983b, 153). Posebno mesto v strukturi Istre je imel Trst, ki je v listini Rižanskega zbora označen kot *numerus* (PR, 21^r, 30). Bil je vojaško-komunalno-teritorialna enota posebne vrste, v kateri je bila prvotno stacionirana velika vojaška enota, *bandum*, za katero je predvidevati, da je bila zadolžena za obrambo severovzhodne Istre. S tem v zvezi začetke tržaškega *numerus*a največkrat povezujejo s slovansko, avarsko in langobardsko nevarnostjo ob koncu 6. in v začetku 7. stoletja (gl. Benussi, 1897, 50 ss.; Mayer, 1903, 264; Cusin, 1930, 43; Ferluga, 1987, 167; Krahwinkler, 1992, 231). Pojem *numerus tergestinus* je zelo verjetno pokrival celotno severozahodno istrsko območje, vključno z Umagom, Piranom, Koprom in Miljami.²⁰

3. Prihod beguncev pred Avari in Slovani in posledice

19 Cissa in Pedena kot škofijska sedeža sta prvič izpričana na gradeški sinodi 572-577, castellum Novas-Novigrad in insula Capritana-Koper pa 599 (Bratož, 1986b, 383). Omemba škofov v Pedeni in Novigradu (kot *Aemoniensis*!) v listini ravenskega nadškofa Maksimijana iz 547, katere izročilo je zelo slabo, je več kot vprašljiva (skeptično o tej listini tudi Cuscito, 1988-1989, 58, op. 4). Še zlasti, ker ima branje *Germanus Aemoniensis* in *Theodorus Petinesis* samo CDI 1, 21, medtem ko je v drugih izdajah branje *Germanus Bononiensis* in *Theodorus Brixensis* (Gradivo 1, 38), kar je spet historično netočno, saj je škofija v Säbnu šele leta 901 prišla v posest Brixna (*Prichsna*) in je tja prenesla svoj sedež okrog 960, ko se 967 prvič omenja *Prihsinensis sanctae ecclesiae episcopus* (gl. Haggeneder, 1985, 227). Toda kljub preselitvi se je škofija v Brixnu zaradi močne tradicije še na začetku 11. stoletja označevala kot *ecclesia Sabienensis* (D. H. II 27, 31, 67, 228, 424 [1020: prvič *Brixensis*]). K zapleteni problematiki škofij Cissa in Pedena gl. Margetić, 1983c, 126 ss; 1990a, 119 ss.; Bratož, 1992, 297 ss. Za lokalizacijo Cisse v Betiko pa Marušić, 1991, 403 ss.

20 Tako je najlaže razložiti podatek iz listine Rižanskega zbora, da plačuje Trst takoj za Pulo in Porečem (66 zlatnikov) najvišji davek (60 zlatnikov) in da se omenjeni štirje kraji v listini ne omenjajo (Margetić, 1990a, 126 ss.).

Langobardska naselitev v Italiji in slovansko-avarska osvojitve panonsko-noriškega ozemlja do vzhodnih meja Italije sta imeli za zgodovino Istre daljnosežne posledice in z njima je bilo konec t. i. "zlatega obdobja" bizantinske oblasti na polotoku. Langobardska zasedba Benečije 568, ki je potekala razmeroma mirno, ni povzročila samo že omenjenega razpada X. regije Italije, Benečije in Istre, in kasneje, leta 607, še oglejskega patriarhata na katoliški bizantinski patriarhat v Gradežu in shizmatični langobardski patriarhat v Ogleju, marveč je na svojem obrobju sprožila tudi beg dela prebivalstva. Najprominentnejši med njimi je bil patriarh Pavlin, ki je skupaj s cerkvenim zakladom zbežal iz Ogleja v bližnji bizantinski Gradež (HL II, 10).²¹ Če je verjeti kasnejšim beneškim kronikam, naj bi bil takrat razrušen tudi Trst (Gradivo 1, 73 [Chronicon Gradense, Chronicon Venetum vulgo Altinante, Danduli Chronicon]).²² Vsekakor ni izključiti možnosti, da so prebivalci Benečije bežali pred Langobardi tudi v bizantinsko Istro, čeprav o tem nimamo zanesljivih poročil;²³ in tudi drugače je langobardska zasedba severovzhodne Italije potekala tako, da je večina staroselskega prebivalstva ostala na svojih domovih; vsaj tako je sklepati iz dejstva, da so z izjemo oglejskega patriarha škofje Benečije ostali na svojih sedežih (Mor, 1980, 256; Hauptfeld, 1983, 47 ss.; Krahwinkler, 1992, 31).

V tem oziru je veliko večje posledice za Istro imela naselitev Slovanov in Avarov v panonsko-noriškem prostoru konec 6. stoletja, ki je bil s tem odrezan od Italije, njene tradicije in njenih institucij. Z novoseleci in novimi gospodarji se je začel uveljavljati nov politični, družbeni in gospodarski red ter tudi nov pogled na bogove (Grafenauer, 1970-1971, 17 ss.; 1988, 342 ss., ponatis 2000; Štih, 2002). V takšnih razmerah, ko je bilo ogroženo življenje in imetje, je marsikateri staroselec iskal varnost v Italiji, bodisi v langobardski Furlaniji bodisi v bizantinski Istri. Najbolj neposredna priča tega bega je pismo papeža Gregorja Velikega iz maja 599 ravenskemu nadškofu Marinijanu. V njem ga med drugim obvešča, da je bil v kastelu

21 Podobno je v Liguriji tamkajšnji metropolit, milanski nadškof Honoratus, zbežal v Genovo (HL II, 25).

22 Poročila so malo verjetna, ker o tem ne poročata starejša Pavel Diakon in Ivan Diakon (v svoji Beneški kroniki). Poleg tega kaže epigrafski napis iz leta 571 (*Maurentius v[ir] i[llustris]* (=kurijal)) na obstoj komunalne organizacije v Trstu (gl. Benussi, 1897, 10, op. 19 (objava napisa po CIL, V, 694); Margetić, 1992, 155). Na drugi strani je bila leta 1859 pri obnovi oltarja sv. Lazarja v tržaški stolnici najdena svinčena ploščica z napisom, da so bile *propter gueras ac cupidas voluntates* prenešene relikvije treh tržaških mučencev (Zena, Justine in še enega po imenu nepoznanega) iz pokopališke cerkve Sv. mučencev, ki je ležala zunaj mestnega obzidja (*extra menia civitatis*), v omenjeno stolnico (CDI 1, 24). Napis naj bi se nanašal na leto 568 in naj bi pričal o langobardski nevarnosti, ki je grozila mestu. Poleg tega poročajo pred opombo navedene kronike o prenosu relikvij tržaških mučencev v Gradež (Kollautz, 1965, 622).

23 Chronicon Venetum vulgo Altinante 5, 36: *De eadem Altinensium cives dua pars populi exierunt: peregerunt ex captivitate alii Ravenna, alii Istria, alii Romania* (Benussi, 1897, 573, op. 171); Danduli Chronicon V, 8.1: *Huius tempore Istriorum gens barbarorum invasionibus graviter afflictata in Caprariam insulam secedunt et domos construunt et in gloriam catholici principis fundatum oppidum Justinopolim vocaverunt* (Gradivo 1, 75).

Novas – to je v istrskem Novigradu²⁴ – postavljen za škofa neki Janez, ki je prišel iz Panonije (*episcopus quidam Johannes nomine de Pannoniis veniens fuerit constitutus*); pod njegovo cerkveno vodstvo in oblast pa so spadali tudi prebivalci Koprškega otoka, ki je bil *quasi per diocesim* priključen Novigradu (Gregorius, *Registrum epistolarum* 2, IX, 155 [Gradivo 1, 127]). Iz razloga, da nosi Novigrad ob svoji prvi omembi tipično ime novoustanovljenega kraja²⁵ (*Novas* v pismu papeža Gregorja Velikega oziroma *Neapolis* pri anonimnem ravnem geografu) (*Ravenatis anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica* IV, 30 [Gradivo 1, 182]), da ga njegovo srednjeveško ime *Emon(i)a*²⁶ povezuje s tradicijo antične Emone in da so v njem častili kult emonskega mučenca Pelagija (Bratož, 1986a, 177; 1999a, 168 ss., 220 ss., zlasti 234),²⁷ se zdi verjetno, da je bil Janez prvotno emonski škof – čeprav nič manj možno tudi celejanski²⁸ – ki se je skupaj z njenimi prebivalci umaknil pred avarsko-slovansko nevarnostjo v Istro in tam ustanovil Novigrad (Rus, 1939, 152, 164 ss.; Klebel, 1956, 485 ss.; Šašel, 1992, 578 ss.; Bratož, 1984, 65 ss.)²⁹. Z begom romanskega prebivalstva v Istro se navadno povezuje tudi čaščenje kulta sv. Maksimilijana Celejanskega v Piranu in Kopru (Bratož, 1986a, 187 ss.; 1999a, 250 ss.). Sv. Maksimilijana (Celejanskega?) so že na začetku 8. stoletja častili tudi v salzburškem Pongauu, kasnejšem Bischofshofnu, v miljeju, ki ga je v veliki meri opredeljevalo romansko prebivalstvo (Notitia Arnonis c. 8; Breves Notitiae c. 3),³⁰ kar bi lahko pričalo, da se je del staroselskega romanskega prebivalstva iz južnega Norika pred

24 Gl. op. 2 t. d.

25 Pri tem je treba opozoriti, da je na območju Novigrada obstajala naselbina že v rimski dobi in da je kasnejša novigrajska stolnica v osnovi zgodnjekrščanski objekt iz druge polovice ali konca 5. stoletja (Mlakar, 1962, 35; Bratož, 1987, 688; Marušić, 1988-1989, 9 ss.; Starac, 1999, 113 ss.).

26 Prvič izpričano leta 1037 v darovnici cesarja Konrada II. novigrajski cerkvi, ki pa je ohranjena v zelo poznem prepisu (D. Ko. II 249 [Gradivo 3, 99]: *sancta Aemoniensis ecclesia, Aemoniensis civitas*).

27 S čaščenjem Pelagija je povezano tudi vprašanje kulta sv. Maksima, ki si ga lastita tako Emona kot Novigrad (Bratož, 1986a, 124 ss.).

28 Za enačenje novigrajskega Janeza iz leta 599 s celejanskim škofom bi govorilo predvsem dejstvo, da se je tako v obdobju 572/577 (sinoda v Gradežu; gl. op. 50 t. d.) in 590 (HL III, 26) imenoval celejanski škof, medtem ko je bilo emonskemu škofu v istem času ime Patricij (gl. zlasti Berg, 1985, 87, op. 212). Vendar, če je celejanska škofija – kot *ecclesia in gentibus* – preživela konec antike in je na rimski sinodi leta 680 omenjeni *Andreas (humilis) episcopus sanctae ecclesiae Celeianae provinciae Istriae* v resnici bival na ozemlju svoje matične škofije in ne v Istri (k temu se nagiba Bratož, 1996, 205 ss.; 1998, 587 ss.), potem ni pričakovati, da bi bil celejanski škof konec 6. stoletja begunec in ni praktično nobene možnosti za enačenje novigrajskega Janeza s celejanskim škofom.

29 Beg sam ni datiran. Vemo samo, da se je zgodil pred poletjem leta 599, ko o njem kot o dejstvu poroča papež Gregor Veliki. Možno je, da sta bila Patricij iz Emone in Janez iz Celeje že okrog leta 590 begunca pri patriarhu (gl. spodaj).

30 O ustanovitvi samostanske celice sv. Maksimilijana s strani salzburškega škofa Ruperta in bavarskega vojvode Teoda ter o vprašanju izvora tamkajšnjega Maksimilijanovega kulta, ki naj bi ga po nekaterih domnevah v Pongauu častili že v rimski dobi, gl. nazadnje Jahn, 1991, 64 ss., 79 ss.; Dopsch, 1996, 75 ss.; 1997, 99 ss.

Slovani in Avari umikal tudi na Bavarsko in ne samo v Italijo.³¹

Poleg škofije v Novigradu bi bil lahko tudi nastanek preostalih treh istrskih škofij (Koper, Pedena, Cissa) v zadnji četrtini 6. stoletja v povezavi z begunci, ki so skupaj s svojimi cerkvenimi dostojanstveniki bežali v varnejše obmorske predele (Bratož, 1984, 67). V primeru škofa Janeza in prenosa njegovega sedeža v Novigrad je domnevati, da se je moral zgoditi s soglasjem tržaškega škofa, katerega škofija je na jugu segala vse do reke Mirne in je torej tudi prostor Novigrada prvotno spadal pod njegovo cerkveno jurisdikcijo (Margetić, 1983c, 118). Takšno ravnanje domačega škofa nasproti begunskemu bi bilo v duhu (ne pa po črki!) ukaza cesarja Mavrikija in priporočila papeža Gregorja Velikega škofom v Iliriku iz leta 591, naj pomagajo svojim kolegom, ki so v stiski pred Avari in Slovani bežali v varnejše pokrajine (Gregorius, *Registrum epistolarum* 1, I, 43).³² Vsekakor se zdi, da imamo v primeru Janeza opraviti z organiziranim odhodom beguncev v Italijo. To pa je nekaj, kar nam je poznano že ob delni evakuaciji Obrežnega Norika približno stoletje pred tem: leta 488 so bili na Odoakrov ukaz in pod vodstvom njegovega visokega oficirja, komesa Pierija, v Italijo preseljeni tamkajšnji Romani. Ob tem se je sodobnikom ponujal redko videni prizor: na čelu kolone provincialnega prebivalstva, ki ga je spremljala Odoakrova vojska z rugijskimi vojnimi ujetniki, so peljali krsto s posmrtnimi ostanki svojega dobrotnika in svetnika Severina (Eugippius, *Vita sancti Severini* c. 44). Evgipijev opis teh pretresljivih dogodkov nam, če ne drugega, daje predstavbo o tem, kako bi lahko potekala tudi selitev beguncev pred Slovani in Avari v Istro. Druga primerjava, ki jo lahko pritegnemo v obravnavo nastanka škofije v Novigradu pod škofom Janezom, pa je seveda beg patriarha Pavlina iz Ogleja v Gradež leta 568, ki je pomenil tudi prenos (nad)škofijskega sedeža v bizantinski kastel.³³ Poleg tega nam primer Janeza kaže, da je pri beguncih, ki so prišli v Istro, v pomembni meri računati s pripadniki vodilnega in izobraženega družbenega sloja, in predstavljamo si lahko, da so bežali predvsem tisti, ki so imeli kaj izgubiti (prim. Štih, 1999b, 83 ss.).

Val beguncev, ki ga je nemogoče kvantitativno oceniti, je za Istro vsekakor pomenil veliko spremembo. Povzročil je nastanek novih škofijskih sedežev, *civitates*, in verjetno tudi drugih utrjenih krajev, *castella* (Marušić, 1960, 8; Klebel, 1958, 45-47, 61 ss.).³⁴ S tem je v Istri prišlo do prekrajanja starih mestnih teritorijev in do spremembe osnovne teritorialno-upravne strukture polotoka (Klebel, 1958, 46 ss.). Poleg tega – čeprav nimamo podatkov – lahko realno domnevamo, da je prihod beguncev, ki jim je bilo treba zagotoviti materialne možnosti za življenje in ki jim je

31 O tem bi morda lahko pričal tudi prenos noriškega imena na zahod, na Bavarsko in kasnejšo Tirolsko, čeprav se daje prednost drugim razlagam (Klebel, 1958, 481 ss.; Wolfram, 1995, 71 ss.).

32 Ubežni škofje naj bi obdržali svoje dostojanstvo, ne pa pravic, da s tem ne bi bila zmanjšana oblast škofa-gostitelja (Lukman, 1980, 151 ss.; Bratož, 1992, 380, op. 87).

33 Gl. op. 21 t. d.

34 Gl. tudi op. 19 t. d.

srečanje z mediteranskim svetom in morjem pomenilo novo življensko okolje, drugačno od tistega v kontinentalni notranjosti, povzročal socialne napetosti in trenja in da je bila na veliko preizkušnjo postavljena solidarnost med ljudmi. Del teh socialnih tenzij med istrskimi staroselci in novselci-begunci se je, kot se zdi, pokazal tudi v velikem sporu o shizmi Treh poglavij. Za tri severnoistrska mesta, Novigrad, Koper in Trst, vemo, da je v njih prihajalo do hudih nasprotij med shizmatično in katoliško stranko (Margetić, 1983c, 117 ss.; Hauptfeld, 1983, 54 ss.; Bratož, 1984, 67 ss.; 1990, 32 ss.) in vsaj za Novigrad je domnevati, da se je nasprotje med shizmatiki in katoliki pokrivalo z nasprotjem med staroselci in novoselci-begunci. Kajti škof Janez, ki je prišel iz Panonije, je bil katolik in je zato morala biti katoliška tudi verska skupnost, ki je prišla z njim.³⁵ Kaj je to pomenilo za shizmatičnega metropolita, oglejskega (gradeškega) patriarha Severa, kaže dejstvo, da je dal Janeza pregnati s silo in je na njegovo mesto posvetil shizmatičnega škofa s sedežem v Kopru.³⁶ Toda huda nasprotja med katoliško in shizmatično stranko v novigrajsko-koprski škofiji so se nadaljevala tudi pod novim pastirjem, ki je nato kar dvakrat zamenjal stran (iz shizme se je obrnil v katolištvo in nato spet v shizmo), preden je v spor na pobudo katoliške stranke posegel papež (Gregorius, *Registrum epistolarum* 2, IX, 155 [Gradivo 1, 127]).

4. Langobardski, avarski in slovanski vpadi na polotok

Del istega zgodovinskega procesa – to je langobardske zasedbe Italije in slovansko-avarske zasedbe panonsko-noriškega prostora – ki je sprožil prihod beguncev v Istro, so bili tudi vpadi omenjenih treh ljudstev na polotok. V razponu več kakor dvajset let so se dogajali na prelomu 6. v 7. stoletje in posledice, ki so jih povzročili, so bile za lokalno prebivalstvo še veliko težje, kot so jih povzročili begunci. Prvi vpad se je zgodil okrog leta 588. Takrat je pod poveljstvom tridentinskega duksa Evina po Istri³⁷ ropala in požigala vojska langobardskega kralja Autharija, sklenila

35 Čeprav je v pismu papeža Gregorja I. govor samo o škofu, ki je prišel iz Panonije (Gregorius, *Registrum epistolarum* 2, IX, 155 [Gradivo 1, 127]), je realno domnevati, da ni prišel sam, ampak je stal na čelu določene skupnosti, ki je bila nosilec in varuh tradicije, ki jo je prinesla s seboj v novi dom (gl. op. 25-29 t. d.). Rus misli celo, da bi jih lahko bilo "sto ali nekaj sto" (Rus, 1939, 164). Podobno kot Gregor I. je tudi Paulus Diaconus (HL II, 10) prikazal beg oglejskega patriarha Pavlina iz Ogleja v Gradež kot beg enega samega moža, kar seveda ni verjetno.

36 Čeprav patriarh Sever v pismu papeža Gregorja I. ni izrecno omenjen in ne glede na to, da tudi branje, da je bil Janez pregnan *ab Histria episcopo* (Margetić, 1983c, 118, op. 25 meni, da se pod to oznako skriva shizmatični tržaški škof Firmin), ni zanesljivo (nekateri berejo *abstricto episcopo*; gl. nazadnje Fedalto, 1999, 118), ne more biti dvoma, da je za akcijo stal patriarh Sever, kajti le on je kot metropolit lahko postavil novega škofa (*alius illic fuerit ordinatus*).

37 Margetić in Grafenauer menita, da se pojem *Histra* v poročilu Pavla Diakona o pohodu tridentinskega duksa Evina nanaša na širši prostor (bizantinskih) Benetk oziroma na bizantinski obrežni del Benečije (Margetić, 1992, 159; Grafenauer, 1988b, 139, op. 70). To je v izrecnem nasprotju s

mir in se vrnila z veliko denarja (HL III, 27). Ta langobardska akcija, sprožena s strani kralja in ne Istri sosednjega furlanskega duksa Grasulfa, ni bila namerjena samo proti bizantinski oblasti v Italiji, marveč jo je razumeti tudi v funkciji notranje-politične konsolidacije centralne kraljeve oblasti v Paviji nasproti avtonomističnim duksom, med katerimi je imel furlanski vojvoda, ki je stal na čelu prve in sprva najpomembnejše langobardske vojvodine v Italiji, še kako pomembno mesto (Brozzi, 1970-1971, 76; Krahwinkler, 1992, 29 ss.). Furlanski vojvoda Grasulf je namreč v času *interregnuma*, ko so v desetletju med letoma 574 in 584 po umoru kralja Klefa Langobardom vladali posamezni vojvode (gl. Jarnut, 1982, 37 ss.), najverjetneje stopil v bizantinsko službo. S tem si je pridobil status bizantinskega federata, ki ga je kasneje imel tudi njegov sin Grasulf II. in tako okrepil svojo avtonomno politično pozicijo nasproti lastnemu kralju (Brozzi, 1970-1971, 76; Krahwinkler, 1992, 37; Margetić, 1992, 159). Ena izmed nalog Grasulfa v bizantinski službi bi kaj lahko bila vojaška podpora eksarhu in njemu podrejenim oficirjem v obrambi Istre (in vzhodne meje Italije) pred Slovani in Avari (Kollautz, 1965, 25; Brozzi, 1975, 29; Krahwinkler, 1992, 37). To pa bi spet pomenilo opozicijo Authariju, ki ga je z avarskim kaganom vezala pogodba o zavezništvu in prijateljstvu, sklenjena že pod kraljem Alboinom (568) (Štih, 1999a, 114; 2000, 29 ss.).³⁸ Domnevno je prav Evinova več kot uspešna demonstracija sile v istrskem zaledju Furlanije spravila Grasulfa s kraljem (Krahwinkler, 1992, 37).

Naslednji langobardski vpad v Istro je sledil leta 602, ko so skupaj z njimi sodelovali tudi Avari in Slovani. To je bil najhujši napad na polotok in združeni napadalci so po poročilu Pavla Diakona "vse opustošili z ognjem in ropanjem" (HL IV, 24). Za napadom so stali usklajeni in skupni interesi langobardskega kralja Agilulfa in avarskega kagana, ki so jih definirali kar trije med njima sklenjeni sporazumi o miru (591/92, 596, 602: *pax (perpetua)*) (HL IV, 4, 12, 24).³⁹ Teh že

Pavlovim opisom severovzhodne Italije, kjer razlikuje med Benečijo, Benetkami in Istro (HL II, 14, *Venetia enim non solum in paucis insulis, quas nunc Venetias dicimus, constat, sed eius terminus a Pannoniae finibus usque Adduam fluvium protelatur...Venetiae etiam Histria conecitur, et utraque pro una provincia habentur...Huius Venetiae Aquileia civitas exitit caput; pro qua nunc Forum Iulii*). Gl. tudi Hauptfeld, 1983, 50, op. 59.

38 Nasploh so bili odnosi med langobardskimi kralji in avarskimi kagani ves čas tradicionalno dobri in centralna kraljeva oblast v Paviji se je v svojih bojih z avtonomističnimi duksi v Čedadu večkrat naslonila na pomoč Avarov (gl. Štih, n. d.), najbolj eksplicitno leta 664, ko so Avari vdrli v Furlanijo na ukaz [sic!] langobardskega kralja ter premagali in ubili upornega furlanskega duksa Lupusa (HL V, 18-21).

39 *Pax* ne pomeni samo sklenitve miru, marveč sklenitev političnega sporazuma o vprašanih skupnega interesa (Margetić, 1992, 167, op. 116; Štih, 1999a, 114, op. 79). Slovani, ki so sodelovali v tem napadu na Istro, so bili podrejeni oblasti avarskega kagana. To je jasno razvidno iz dejstva, da je poslal kagan naslednje leto langobardskemu kralju na pomoč pri obleganju Cremona kontingent slovanske vojske. Poleg tega Slovani v tistem času niso bili subjekt mednarodnega prava in vse sporazume, bodisi s cesarjem v Konstantinoplu bodisi s kraljem v Paviji, je sklepal kagan. O razmerju med Avari in Slovani gl. Grafenauer, 1950, 91 ss., in od novejšje literature Avenarius, 1974, 11 ss.;

kar zavezniških odnosov med Agilulfom in kaganom ne ilustrira samo skupni napad na Istro 602, marveč tudi to, da je langobardski kralj leto predtem poslal avarskemu vladarju rokodelce, da so mu zgradili ladje, s katerimi je nato "osvojil neki otok v Trakiji" (HL IV, 20),⁴⁰ kagan pa je uslugo vrnil s kontingentom slovanskih čet, ki jih je leta 603 poslal Agilulfu v pomoč pri obleganju in zavzetju bizantinske Cremona (HL IV, 28). Skupni langobardsko-avarsko-slovanski napad na Istro je bil namerjen proti bizantinski oblasti in je sledil neposredno potem, ko so Agilulfovi odposlanci sklenili v Avariji s kaganom "večni mir". Bizanc ni bil samo sovražnik Langobardov, s katerimi je bil cesar v Konstantinoplu od 590 bolj ali manj v stalnem konfliktu zaradi gospostva nad Italijo (Jarnut, 1982, 44), marveč tudi Avarov, proti katerim je vodil Maurikij na Balkanu že od leta 592 vojno in v kateri so uspehi bizantinske vojske pod poveljstvom Priska le malo predtem (600) močno omajali moč Avarov in položaj kagana (Pohl, 1988, 128 ss., 156 ss.; Grafenauer, 1950, 72 ss.). A za napad na Istro je imel Agilulf še en dober razlog: z njim ni meril samo na Bizanc, temveč tudi na furlanskega vojvodo Gisulfa II., sina že omenjega Grasulfa. Gisulf II. je že leta 590 postal bizantinski federat in se *cum suis prioribus et integro suo exercitu* podredil bizantinski oblasti (Epistolae Austrasicae 41 [Gradivo 1, 99]; Krahwinkler, 1992, 37, op. 37; Margetić, 1992, 159). S tem sta pridobila tako Bizanc kot furlanski vojvoda. Prvi je okrepil svoj položaj na severnem Jadranu, drugi pa proti lastnemu kralju. Grob langobardskega vojščaka s konjeniško opremo in orožjem, odkrit na Brešču pri Buzetu, ki spada po bogastvu in strukturi svojih najdb med t. i. "knežje grobove" in ki ga arheologi datirajo v čas okrog 600 (Marušić, 1962, 455 ss., 460 ss., tab. 1-3; 1987, 81 ss.), daje slutiti, da je Gisulf II. v bizantinski službi nadzoroval eno najpomembnejših vozlišč v prostoru severne Istre.⁴¹ Tudi ni izključiti, da sta furlanski vojvoda in njegova vojska v langobardsko-avarsko-slovanskem napadu na Istro sodelovala na bizantinski strani. Že naslednje leto (603) se je Gisulf II. spraval s kraljem Agilulfom, ki ga je "sprejel v miru" (HL IV, 27). Vzroki za ta akt pomiritve nam niso znani, a ne bi bilo presentljivo, če je k njemu svoje prispevala tudi koalicijska vojna v Istri, ki je demonstrirala ranljivost prostora na vzhodni meji Italije, stisnjene med silo langobardskega kralja na zahodu in avarskega kagana na vzhodu.

Slovani, ki so 602 sodelovali v langobardsko-avarskem napadu na Istro, so polotok ogrožali že predtem. Tako je tožil konec julija leta 600 papež Gregor Veliki v pismu salonitanskemu nadškofu Maksimu, ki je bil v Dalmaciji prav tako izpostavljen vedno večjemu slovanskemu pritisku, da je zelo vznemirjen zaradi Slovanov^{quia per}

Fritze, 1979, 498 ss.; Pohl, 1988, 94 ss.; 1995, 86 ss. Precej nekonvencionalno Pritsak, 1982, 353 ss.

40 O otoku v Trakiji gl. Pohl, 1988, 159, 389, op. 4.

41 Drugače Margetić, ki povezuje grob v Brešču s časom neposredno po preselitvi Langobardov v Italijo (Margetić, 1992, 157). Pomen Buzeta in njegovega teritorija v bizantinski Istri izpričuje listina Rižanskega zbora. Od skupno 344 zlatnikov davka, ki ga je bila provinca dolžna plačati v državni fiskus, jih je Buzet prispeval 20 (PR, 21^v, 32).

Histriae aditum iam ad Italiam intrare coeperunt (Gregorius, Registrum epistolarum 2, X, 15 [Gradivo 1, 131]). Papeževo pismo je mogoče razumeti na dva načina: bodisi da so Slovani z vstopom v Istro že začeli vdirati v Italijo, bodisi da so skozi Istrska vrata že začeli vdirati v Italijo (gl. Margetić, 1983b, 145 ss.; Bratož, 1992, 303 ss.). A ne glede na različni možnosti interpretacije papeževega pisma iz njega izhaja, da so Slovani, ki so približno v poldrugem desetletju predtem poselili širši prostor Vzhodnih Alp (Grafenauer, 1970-1971, 17 ss, 26 ss.), na prelomu stoletja že ogrožali vzhodno mejo Italije in z njo nujno tudi bizantinsko Istro. Prav nanjo se najverjetneje nanaša še ena vest papeža Gregorja Velikega. V pismu, ki ga je maja 599 pisal eksarhu Kaliniku v Raveno, omenja tudi zmage nad Slovani (*de Sclavis victorias*), o katerih mu je poročal prav eksarh (Gregorius, Registrum epistolarum 2, IX, 154 [Gradivo 1, 126]). O tem, kje so bile izbojevane te zmage, v pismu ne zvemo. Tudi ni jasno, ali je v njih sodeloval eksarh sam (s svojo vojsko) ali pa je le posredoval novico.⁴² Zgodovinopisje je enotnega mnenja, da je do bojev in zmag nad Slovani najverjetnejo prišlo nekje v Istri (npr. Benussi, 1897, 16; Kos, 1950, 58; Grafenauer, 1969, 41; Margetić, 1983b, 145). Zaradi geografskih in cestno-prometnih razlogov je domnevati, da je do slovansko-bizantinskih bojev prišlo v severnem oziroma severozahodnem delu Istre, to je na prostoru, ki je spadal pod kontrolo tržaškega numerusa in bližnjih kastelov (Koper, Piran, Novigrad). Zmage nad Slovani je dosegel bodisi eksarh bodisi vojska pod poveljstvom *magistra militum* Gulfariusa, kateremu se papež še v istem mesecu ali pa le malo kasneje zahvaljuje za "njegova slavna dela" (Gregorius, Registrum epistolarum 2, IX, 160 [Gradivo 1, 128]; Ferluga, 1992, 178), bodisi lokalne milice posameznih istrskih mest in kastelov. Morda so pomemben prispevek k tem zmagam dali prav prebivalci Koprškega otoka, katerih predstavniki so papežu najverjetneje prenesli eksarhovo poročilo iz Ravene v Rim (gl. Margetić, 1983b, 145; Bratož, 1999b, 72, op. 124).

Zadnji poznani vpad v Istro do langobardske zasedbe polotoka med letoma 751 in 774 (?)⁴³ se je zgodil leta 611. Vir je Pavel Diakon, ki piše, da so Slovani kljub temu da je langobardski kralj Agilulf sklenil mir z bizantinskim cesarjem, v Istri ubijali vojake in deželo neusmiljeno opustošili (HL IV, 40). Slovanski vpad v Istro bi lahko bil povezan z avarskim vdorom v Furlanijo, ki ga navadno datirajo v isto leto (Kos, 1985, 166 ss.; Krahwinkler, 1992, 39, op. 56) in v katerem so Avari ubili njenega vojvodo Gisulfa II. in požgali njegovo rezidenco – Čedad (HL IV, 37). Ne brez razlogov lahko domnevamo, da je bil ta najhujši avarski napad na Furlanijo dogovorjen z Agilulfom in namerjen proti Gisulfu II., ki naj bi se v svoji politiki ponovno oddaljil od langobardskega kralja in skušal vnovič uveljaviti svoj razmeroma

42 V papeževem pismu je izrecno rečeno, da je eksarh poročal (*nuntiasis*) in ne dosegel zmage nad Slovani. Vendar takšno izražanje samo po sebi še ne izključuje možnosti, da je bil eksarh tudi zmagovalec nad Slovani.

43 Problematiko langobardske zasedbe Istre gl. v Margetić, 1994, 8 ss.

avtonomni položaj (Štih, 1999a, 114, op. 85). Kakorkoli že je bilo, Pavlovo poročilo ne pušča dvoma, da je bilo slovansko opustošenje Istre hudo. Posebno zanimiv je podatek, da so Slovani v njem ubijali vojake, *militēs*. Z izrazom bi lahko bili mišljeni tudi bizantinski *limitanei*, graničarji, istočasno vojaki in kmetje, katerih naloga je bila braniti mejo pred manjšimi vdori, oziroma zadrževati sovražnika tako dolgo, dokler ni prispela redna vojska (*comitatenses*) (Grafenauer, 1988b, 193, op. 73; Marušić, 1960, 19 ss.). *Limitanei* v Istri v bizantinski dobi v virih niso izpričani, vendar njihov obstoj zato ni izključen (Benussi, 1897, 51 ss.) in njim bi lahko pripadale nekropole z grobovi vojakov iz 7. in 8. stoletja, odkrite v bližini izpostavljenih kastelov v Buzetu in Motovunu kot tudi pri Roču in Kaštelu v Vižinadi (Marušić, 1960, 19 ss.).

O hudih posledicah, ki so jih imeli langobardski, slovanski in avarski vpadi okrog leta 600 za Istro in njene prebivalce, nam poleg pisanih sporočil, kjer se omenja pobijanje, pustošenje, požiganje in ropanje (HL III, 27; IV, 24, 40), zelo zgovorno pričajo tudi arheološka odkritja. Pokazala so, da je bila takrat uničena cela vrsta cerkva: tako v Vrsarju kot v Nezakciji v zaledju Pule, nadalje cerkev sv. Foške pri Žminju pa cerkev sv. Petra na rtu Sorna južno od Poreča kot tudi cerkev v kasnejšem samostanu sv. Mihovila ob Limskega kanalu, medtem ko je bila cerkev sv. Agneze v Muntajani opuščena (zaradi depopulacije?) (Bratož, 1987, 694, op. 101). Uničene cerkve pričajo, da so slovanski in drugi napadi zajeli celo Istro in da so segali vse do njene bogate zahodne obale, na jugu pa so ogrožali sam puljski mestni teritorij, kjer jim je uspelo zavzeti utrjeni kastel Nezakcij. Padec tega kastela, v katerem so našli tudi avarske trokralne puščice, priča o vojaški moči avarsko-slovanskih napadalcev (Marušić, 1960, 17; 1987, 91), pred katerimi se je lokalno prebivalstvo počutilo ogroženo do te mere, da je pribežališča iskalo tudi v kraških jamah, kakršna je Cingarella pri Momjanu (Marušić, 1960, 17; Kollautz, 1965, 625). Resnično hude čase za prebivalce Istre pa je dodatno zaznamovala še kuga, ki je leta 592 razsajala ob severnem Jadranu od Ravene prek Benečije in Gradeža do Istre (HL IV, 4).

Z omenjenimi vpadi se v slovenskem in hrvaškem zgodovinopisju povezuje tudi prva naselitev Slovanov v Istro. Milko Kos, ki je kolonizacijski zgodovini slovenskega ozemlja posvetil še prav posebno pozornost (Grafenauer, 1985, 363 ss.), je v svojih raziskavah prišel do zaključka, da je šel okrog leta 600 prvi slovanski naselitveni val v Istro skozi Postojnska vrata in zajel območje tržaškega Krasa; to je ozemlje do naravnega roba južno od antične ceste Tergeste-Tarsatika, kjer se Kras ostro spusti v tržaško in buzetsko zaledje. Čez to naravno mejo naj bi bil ta prvi val šel samo na zahodu, kjer naj bi bil pri Dekanih že dosegel Rižano in ob stari cesti čez Kubed proti Buzetu segel do Sočerge (Kos, 1950, 59, zemljevid 74-75; Grafenauer, 1970-1971, 334 ss.). Po drugi strani je bil Lujo Margetić mnenja, da je prva slovanska naselitev v Istro, ki jo je prav tako postaviti v čas, ki ga obravnavamo, prišla z vzhoda, s smeri Tarsatike in Kastava (prek Učke). Zajela naj bi bila notranjo Istro okrog Pićna in Pazina ter segla na jugu oziroma na zahodu nekako do Barbane,

Kanfanarja in Tinjana. Njene meje naj bi bila odsevala meja arhaičnega čakavskega dialekta, zaustavila pa naj bi se bila pred dvema bizantinskima obrambnima linijama, izpričanima z vojaškimi nekropolami in poznoantičnimi ter bizantinskimi utrdami. Prva obrambna črta je potekala ob zgornji in srednji Mirni od Roča do Buj in je na jugovzhodu branila mestne teritorije Novigrada in Kopra – to je severozahodno Istro. Drugo obrambno linijo označujejo poznoantični kasteli Sv. Lovreč, Dvigrad in Stari Gočan in z njo sta bila na vzhodu in severu varovana poreški in puljski mestni teritorij. Slednjega je dodatno varoval še notranji obrambni pas, ki je segal od Bal na zahodu prek Klenovaca in Mutvorana do Nezakcija na vzhodu (Margetić, 1983b, 148 ss., zemljevid 150; 1990c, 115 ss., 119 ss.).

Kosove in Margetičeve ugotovitve se med seboj ne izključujejo in povsem možno bi bilo, da sta ob koncu 6. in v začetku 7. stoletja v Istro segla dva slovanska naselitvena valova: eden s severa, drugi z vzhoda (Klaić, 1975, 101 ss.; Grafenauer, 1970-1971, 334, op. 50). Slovansko naselitev dela Istre v obravnavanem času pa potrjuje tudi *Liber pontificalis* z vestjo, da je poslal papež Ivan IV., ki je bil po rodu iz Dalmacije, leta 641 ali 642 v Istro in Dalmacijo opata Martina z nalogo, da z denarjem, ki mu ga je dal, odkupi od tamkajšnjih ljudstev oziroma poganov (*gentes*)⁴⁴ ujetnike (*Liber pontificalis* LXXIII [Gradivo 1, 169]). Odkupovanje ujetnikov od barbarov v Istri s strani papeškega odposlanca lahko pomeni le to, da znaten del polotoka v začetku štiridesetih let 7. stoletja zaradi slovanske naselitve (pod avarskim gospostvom?)⁴⁵ ni bil pod bizantinsko kontrolo in s tem oblastjo (Margetić, 1983b, 152). Če je pri tem šlo, kot meni Margetić, za osrednjo in vzhodno Istro, potem je treba ugotoviti, da je bila bizantinska izguba oblasti nad njo (in tam naseljenimi Slovani) le začasna. Kajti med kraji na polotoku, ki so bili v zadnjem obdobju bizantinske oblasti dolžni plačevati cesarju v Konstantinoplu davek, sta v listini Rižanskega zbora navedena tudi Pićan in Labin (PR, 2f, 31), ki sta po Margetiću ležala na območju prvotne slovanske naselitve.

V zvezi z odkupovanjem ujetnikov po Istri omenimo, da je opat Martin s seboj v Rim odnesel tudi del relikvij prvega poreškega škofa, sv. Mavra. To bi lahko, čeprav ne nujno, govorilo o težkem položaju cerkve v Istri,⁴⁶ ki jo je bil dolga desetletja

44 *Gentes* lahko pomeni tudi pogane (Niermeyer, 1993, 466).

45 *Liber pontificalis* govori le o odkupovanju ujetnikov *a gentibus*, ne da bi ta ljudstva oziroma pagane v Dalmaciji in Istri etnično ali kako drugače poglobljeje opredelil. A če se spomnimo na poročilo Konstantina Porfirogeneta o slovansko-avarskem zavzetju skoraj celotne Dalmacije in o padcu Salone ter o usodi tamkajšnjega romanskega prebivalstva (DAI c. 29, 30), potem je pod *gentes*, od katerih je opat Martin odkupoval (romanske in krščanske) ujetnike, v prvi vrsti razumeti (poganske) Avare in (njim podrejene) Slovane. V tem smislu sta razumela to vest in jo prevzela iz *Liber pontificalis* že splitski arhidiakon Tomaž in Andrej Dandolo (HS c. 8: *Qui [Martinus] veniens ad partes Dalmatie, multos redemit captivos a Sclavis*; Gradivo 1, 169 (Andreas Dandulus): *multa millia hominum per Istriam et Dalmatiam ab Hunnorum servitute redemit*).

46 Bratož meni, da je pri prenosu relikvij sv. Mavra šlo za njihovo reševanje, o čemer ni v viru nobene potrditve. Proti tezi o reševanju relikvij govori tudi dejstvo, da v Rim niso bile prenešene vse relikvije

obremenjeval spor ali shizma o Treh poglavjih.

5. Shizma Treh poglavij in Istra

Shizma Treh poglavij, imenovana tudi oglejska shizma in istrska shizma, je bistveno zaznamovala istrsko zgodovino v obravnavanem času. Ta v začetku teološki in cerkveni spor, ki je povzročil cerkveni razkol na severnem Jadranu, je imel tudi izrazito politično in družbeno konotacijo: pomenil je konfrontacijo s papeškim Rimom in cesarskim Konstantinoplom ter delitev duhov na vseh ravneh družbe. Na tem mestu je nemogoče razgrinjati celotno problematiko shizme o Treh poglavjih, o kateri obstoja že skoraj nepregledna literatura⁴⁷ in ki je potem, ko se ji je 571/73 odpovedal milanski nadškof, ostala omejena na oglejski patriarhat in deseto regijo Italije, Benečijo in Istro. Tu lahko izpostavim le najpomembnejše dogodke, ki se tičejo Istre in njenih škofij, in opozorim na nekatere probleme.

Odpor oglejske cerkve proti obsodbi Treh poglavij, do katere je prišlo po Justinijanovem prizadevanju na (petem ekumenskem) koncilu v Konstantinoplu 553 in na katero je naslednje leto pod pritiskom priznal tudi papež (Cuscito, 1980, 207 ss.; Krahwinkler, 1992, 70), je dobil jasne oblike z nadškofom Pavlinom (okrog 558 – okrog 570), ki si je kot prvi nadel naslov patriarha⁴⁸ in je 568 pred Langobardi zbežal iz Ogleja v Gradež. Tam je dal njegov naslednik patriarh Elija zgraditi novo, še danes stoječo baziliko, ki jo je 3. novembra 579 programsko posvetil Eufemiji (Documenti, 4, 6), mučenici iz Halkedona, kjer je 451 četrti ekumenski koncil rehabilitiral spise treh teologov antiohijske šole (zato kasneje shizma Treh poglavij), obsojenih na koncilu v Konstantinoplu 553. Verjetno nekaj let pred posvetitvijo nove stolnice, med letoma 572 in 577,⁴⁹ je patriarh Elija v Gradežu sklical sinodo, ki se je poleg njega udeležilo še 18 škofov oglejskega patriarhata, od tega iz Istre pet: Hadrijan iz Pule, Sever iz Trsta, Janez iz Poreča, Vindemij iz Cisse in Martijan iz Pedene-Pićna.⁵⁰ Sinoda je pomenila vrh oglejske shizme in izkazuje popolno enotnost patriarhata – ne glede na njegovo državno-politično razdelitev – v tem sporu.⁵¹

sv. Mavra, ampak le njihov manjši del (Bratož, 1990, 36).

47 Izbor literature gl. npr. pri Bratož, 1990, 26, op. 149; Krahwinkler, 1992, 69, op. 16.

48 Podrobneje o začetkih uporabe naslova patriarh tako za oglejskega kot za gradeškega nadškofa gl. Lenel, 1911, 100 ss.; Villotta Rossi, 1958-1959, 61 ss.; nazadnje (in z najnovejšo literaturo) gl. Tavano, 2000, 12 ss.

49 Razloge za datiranje sinode v Gradežu v čas med letoma 572 in 577 (in ne 579) gl. pri Margetić, 1983a, 135 ss.; Berg, 1985, 79, op. 151.

50 Seznam udeležencev gradeške sinode je najbolje ohranjen v aktih sinode v Mantovi iz 827 (Concilium Mantuanum ad 827, 588). Na nekaterih mestih popravljeno branje MGH izdaje ima Berg, 1985, 79. Za ostale vire (oglejske, gradeške in beneške kronike) gl. Gradivo 1, 85; Margetić, 1983a, 135; Bratož, 1990, 29, op. 165.

51 Od novejšje literature, ki je obravnavala sinodo v Gradežu in z njo zvezane probleme gl. Cuscito, 1980, 207 ss.; Margetić, 1983a, 135 ss.; Berg, 1985, 78 ss.; Krahwinkler, 1992, 73 ss. (s skico IV/1

Po neuspelem poskusu papeža Pelagija II., da bi s tremi obsežnimi pismi, naslovljenimi leta 585 ali 586 na patriarha Elijo in "druge istrske škofo" na miren način dosegel spravo in združitev razkolnikov z rimsko cerkvijo (Gregorius, *Registrum epistolarum* 2, Appendix III, 1-3; HL III, 20 [Gradivo 1, 92-95]; Cuscito, 1977, 234, op. 6), je do prve velike krize in nesoglasij med shizmatičnimi škofi prišlo, ko se je v spor vmešala bizantinska oblast in neposredno vojaško posredovala. Povod je, kot se zdi, dala posvetitev novega patriarha Severa, ki je 586 nasledil Elijo. Ob tej priložnosti, ali pa le malo zatem, je prišel v Gradež eksarh Smaragd in iz tamkajšnje stolnice bojda lastnoročno izvlekel patriarha Severa. Skupaj z ostarelim Antonijem, ki je bil *defensor ecclesiae*, in s tremi istrskimi škofi, Janezom iz Poreča, Vindemijem iz Cisse in Severom iz Trsta, ga je na silo prepeljal v Raveno. Tam so škofje ostali vse leto, dokler se pod pritiski eksarha Smaragda in ravenskega (nad)škofa Janeza niso odpovedali shizmi Treh poglavij in se združili s katoliško cerkvijo. Toda ko so se aretirani škofje vrnil domov, jih ljudstvo (*plebs*) in drugi škofje niso hoteli priznati in med škofi oglejske metropolitije je nastal razkol v vprašanju shizme (HL III, 26).

Na strani spreobrnjenega patriarha sta bila poleg treh istrskih škofov, ki so bili z njim v Raveni, le še škofa Patricij iz Emone in Janez iz Celeje, za katera ni izključiti, da sta kot begunca pred Slovani in Avari že živela v patriarhovi bližini (Kos, 1985, 158; Grafenauer, 1970-1971, 25 ss.)⁵² in da sta se zato za patriarhovo katoliško stran(ko) odločila bolj zaradi realnopolitičnih kot versko-teoloških razlogov. Sever je po vrnitvi v Gradež sklical sinodo (588/589)⁵³ – imena njenih udeležencev prinaša Pavel Diakon (HL III, 26) – na kateri je skušal nemara na pobudo bizantinske oblasti skupaj s preostalimi petimi katoliškimi škofi doseči dokončanje shizme v smislu Rima in Ravene (Hauptfeld, 1983, 91). Ostal je v manjšini, saj se mu dvanajst škofov ni hotelo priključiti in pobuda je propadla. Med dvanajstimi škofi, ki so vztrajali v shizmi, je bil kot edini iz Istre tudi Hadrijan iz Pule. Ta njegova shizmatična drža v dani situaciji nekoliko preseneča, saj je bila Pula že od časov cesarja Justinijana in ravenskega nadškofa Maksimijana, ki je izviral iz Pule, še prav posebej trdno povezana z Raveno – in to ne samo duhovno ali posestno, marveč tudi na formalno-pravni in celo sodstveni ravni.⁵⁴

na str. 311); Fedalto, 1999, 111 ss.

52 V Pavlovem seznamu škofov (HL III, 26) se emonski in celejanski škof omenjata samo s svojim imenom in brez sedeža škofije, kar naj bi kazalo, da sta njuni škofiji že propadli in da naj bi kot ubežnika pred Slovani že živela pri patriarhu oziroma v Istri. Ta argumentacija je problematična v toliko, ker se skupaj s Patricijem (iz Emone) in Janezom (iz Celeje) brez svoje škofije omenjata tudi Vindemij (iz Cisse) in Sever (iz Trsta) in bi po isti logiki tudi onadva morala biti begunca, a to gotovo nista bila. V tem smislu že Šašel, 1984, 44; 1992a, 576 ss., ki v nasprotju s Kosom in Grafenauerjem meni, da sta škofiji propadli kasneje (okvirno 590-600).

53 Ta sinoda doslej ni bila evidentirana. Njen obstoj podrobno argumentiram v Štih, 2001, 105 ss.

54 V srednjem veku, vse do podreditve Pule Benetkam 1331, je bil nadškof v Raveni tista instanca, na

Razkol je bil nato odpravljen v drugi polovici 590,⁵⁵ ko se je na sinodi v utrjenem lagunskem kastelu Maranu zahodno od Gradeža, ki se je udeležilo deset škofov, patriarh Sever pridružil shizmatični večini škofov svoje metropolitije. Na njej se je pisno odpovedal svoji ravenski zmoti – obsodbi Treh poglavij – in se ponovno postavil na čelo shizmatikov (HL III, 26). Septembra istega leta je začel svoj pontifikat Gregor Veliki, ki je že takoj na začetku hotel z veliko vneto doseči enotnost cerkve v Italiji. Že januarja 591 je, sklicujoč se na ukaz (*iussio*) cesarja Mavrikija, citiral patriarha Severa in njegove privrženice na sinodo v Rim, kjer naj bi se vrnil v naročje matere cerkve (Gregorius, Registrum epistolarum 1, I, 16 [Gradivo 1, 101]).⁵⁶ Poskus je spodletel, ker so se škofje oglejskega patriarhata s tremi pismiprošnjami obrnili na cesarja. Enega so poslali škofje z langobardskega območja patriarhata, drugega škofje z bizantinskega območja, ki so se zbrali pri Severu v Gradežu, in tretjega patriarh osebno (Gregorius, Registrum epistolarum 1, I, 16b [Gradivo 1, 103]). Ohranjeno je samo prvo pismo škofov z langobardskega območja patriarhata⁵⁷ in cesar je privolil v stališče, zastopano v njem (in tudi v drugih dveh suplikah), da naj se vprašanje cerkvene enotnosti – to je odnosi med Oglejem in Rimom – rešuje v Konstantinoplu pred cesarjem šele potem, ko bodo premagani barbari (Langobardi) in bo ponovno vzpostavljena politična enotnost Italije, ter z ukazom (*iussio*) prepovedal papežu, da bi predse poklical Severa in njegove sufragane (Gregorius, Registrum epistolarum 1, I, 16b [Gradivo 1, 103]; Cuscito, 1977, 253 ss.). Supliko je podpisalo deset shizmatičnih škofov, devet iz Benečije in eden iz Druge Recije (Gregorius, Registrum epistolarum 1, I, 16a [Gradivo 1, 102]; Krahwinkler, 1992, 313, skica IV/3 s kartiranimi sedeži podpisnikov pisma).

To je bila velika cerkvenopolitična zmaga shizmatičnih škofov, ki je lahko le utrdila njihovo enotnost. Vendar ta ni trajala dolgo. Zaradi nenehne pobude in pritiska Gregorja Velikega se je začela v naslednjih letih počasi osipati. To nam ilustrirajo papeževa pisma. Iz njih zvemo, da se je shizmi Treh poglavij leta 593 odpovedal diakon Feliks (Gregorius, Registrum epistolarum 1, IV, 14 [Gradivo 1, 109]) in nato 595 še neki Ivan (Gregorius, Registrum epistolarum 1, VI, 36, 45 [Gradivo 1, 114, 115]). Tega leta sta se h katolištvu začela nagibati tudi že istrska škofa (*episcopi de Histria*) Peter in Providencij, katerih škofiji nista poznani (Bratož, 1986b, 384).⁵⁸ Iz papeževega pisma, naslovljenega nanju, izvemo, da sta se za

katero je šel priziv na razsodbe puljskih sodnikov v svetnih zadevah. Začetek te ureditve se povezuje s cesarjem Justinijanom (Benussi, 1897, 185 ss.; Mayer, 1903, 257).

55 Sinoda v Maranu je bila pred januarjem 591 (okvirno druga polovica 590), ko papež v pismu Severu (Gregorius, Registrum epistolarum 1, I, 16 [Gradivo 1, 101]) že obžaluje njegovo vrnitev med shizmatike (gl. Gradivo 1, 120, op. 2; Margetić, 1983d, 142, op. 17).

56 Za pomen pojma *iussio* v terminologiji cesarskih listin in v praksi državne uprave gl. Classen, 1977, s. v.

57 Podrobno ga analizira Cuscito, 1977, 241 ss., 244.

58 Fedalto meni, da je bil Peter škof v Altinu v Benečiji, Providencij pa naj bi bil "un vescovo dell'area

prestop in prihod v Rim odločila iz lastnega nagiba, vendar z zahtevo po jamstvu za njuno lastno varnost in nedotakljivost, kar jima je papež tudi obljubil (Gregorius, *Registrum epistolarum* 1, V, 56 [Gradivo 1, 111]). Toda odločilnega koraka – ne vemo zakaj – vendarle nista naredila in sta v shizmi vztrajala vse do leta 607 (*Epistolae Langobardicae collectae* 1 [Gradivo 1, 144]). A ne glede na to, vse večjega odločanju shizmatikov za katolištvo ni bilo mogoče preprečiti. K temu je verjetno poleg neutrudnega delovanja papeža svoje prispevala tudi vedno bolj negotova situacija v Istri sami, ki je bila vedno bolj izpostavljena slovansko-avarskim pritiskom. Odpoved shizmi in sprejem katolištva je pomenilo vključitev v bizantinsko-rimsko sfero, kar je dajalo realnejše upanje na podporo in pomoč papeža in še posebej cesarja pred nevarnostmi, ki so grozile (Krahwinkler, 1992, 77). Kaj je to lahko pomenilo, se je pokazalo že ob požaru v Gradežu leta 592, ko je papež odsvetoval ravenskemu nadškofu Ivanu, da bi "mestu shizmatika Severja" poslal pomoč (*elemosynam*), saj pravoverni prej zaslužijo usmiljenje kakor sovražniki cerkve (Gregorius, *Registrum epistolarum* 1, II, 45 [Gradivo 1, 105]).

Shizmatični stran(k)i v Istri je bilo vedno težje ohranjati svoje pozicije in med njimi ter katoliki je prihajalo do vedno hujših konfliktov, ki so okrog leta 600 kulminirali v novigrajsko-koprski in tržaški škofiji. Novigrajski škof Janez, ki je, kot je bilo že rečeno, prišel iz Panonije in pod katerega cerkveno jursidikcijo je spadal tudi Koprski otok,⁵⁹ je bil katolik. Zato ga je patriarh Sever pregnal s silo – Janez je nemara svoje drugo zatočišče našel na Siciliji (Gregorius, *Registrum epistolarum* 2, IX, 150 [Gradivo 1, 123]; Rus, 1939, 158 ss.; Šašel, 1992b, 686; drugače Margetić, 1983c, 121 ss.) – in namesto njega posvetil novega shizmatičnega škofa, kateremu je za sedež določil Koprski otok. Ko je minilo nekaj časa, se je škof skupaj z ljudstvom (*plebs*) obrnil na eksarha Kalinika s prošnjo, da bi se radi združili z rimsko cerkvijo. Toda shizmatiki so ga pregovorili, da se je ponovno združil z njimi in katoliška stran(ka) v Kopru je ostala brez svojega pastirja, saj shizmatičnega škofa ni hotela sprejeti za svojega. V tej situaciji se je obrnila na papeža (Gregorius, *Registrum epistolarum* 2, IX, 141, 148, 152 [Gradivo 1, 121, 122, 124]) s prošnjo za novega škofa. Papež je pooblastil ravenskega nadškofa Marinijana, da pridobi shizmatičnega škofa, da se odpove razkolu. Če v tem ne bi bil uspešen, izvzema papež novigrajsko-koprsko škofijo iz jursidikcije shizmatičnega oglejskega (gradeškega) patriarha in jo

podreja katoliškemu ravenskemu nadškofu za tako dolgo, dokler ne sprejmejo istrski škofje katoliške vere, ter mu naroča, naj v Kopru posveti novega (katoliškega) škofa (Gregorius, *Registrum epistolarum* 2, IX, 155 [Gradivo 1, 127]). Pozimi leta 602 se je shizmi odrekel tudi tržaški škof Firmin (Gregorius, *Registrum epistolarum* 2, XII, 7, 13 [Gradivo 1, 135, 136]). Patriarh Sever ga je poskušal z vsemi sredstvi pre-

"romana", non tricapitolina, e neppure necessariamente un istriano" (Fedalto, 1999, 117).

59 Gl. op. 25-29 t. d.

govoriti, da se vrne med shizmatike, in je med drugim k uporabi (*sedicio*) ščuval celo prebivalce Trsta. Položaj je postal za Firmina tako neznosen, da je moral poleti 603 intervenirati papež in zaprositi eksarha Smaragda, da prek svojih podrejenih zagotovi Firminu varnost in mir (Gregorius, Registrum epistolarum 2, XIII, 36 [Gradivo 1, 139]).

S Firminovim prestopom med katolike so shizmatiki na začetku 7. stoletja izgubili severozahodno Istro, medtem ko so od preostalih (teoretično) štirih istrskih škofij (Pula, Poreč, Pedena-Pičan, Cissa) vsaj tri – ne vemo katere, poznana so nam samo imena škofov: poleg Petra in Providencija, ki se omenjata že 595, še Agnelij – vztrajale v shizmi do leta 607. Takrat je umrl patriarh Sever, poleg patriarha Elije nedvomno najbolj markantna figura oglejske shizme. Njegova smrt je povzročila dalekosežne posledice, ki so zaznamovale oglejsko cerkev za naslednja stoletja, lahko bi rekli celo za tisočletje: v oglejskem (gradeškem) patriarhatu je prišlo do dvojnih volitev patriarha in posledično do nastanka dveh patriarhatov (Lenel, 1911, 3 ss.; Paschini, 1990, 105 ss.; Schmidinger, 1954, 8; Fedalto, 1999, 120 ss.). Medtem ko je bil v Gradežu za patriarha posvečen katolik Kandidijan, je bil v starem Ogleju z dovoljenjem langobardskega kralja Agilulfa in furlanskega vojvode Gisulfa II. za patriarha postavljen shizmatik Janez (HL IV, 33).

Tako se je oglejski patriarhat razdelil na katoliški gradeški patriarhat na bizantinskem ozemlju in na shizmatični oglejski patriarhat na langobardskem ozemlju. Meje cerkvenih provinc na severovzhodnem Jadranu se se po štiridesetih letih ponovno pokrile z državnimi mejami in ta ureditev je vzdržala do frankovske osvojitve Istre 788, ko je metropolit v bizantinskem Gradežu spet domoval v drugi državi kot njegovi sufragani (v Istri). Sinoda v Mantovi 827 je skušala ponovno vzpostaviti skladnost med cerkveno in državno mejo in je istrske škofije prisodila patriarhu v frankovskem Ogleju (Krahwinkler, 1992, 172 ss.). Toda spor glede pripadnosti istrskih škofij s tem še daleč ni bil zaključen. Nadaljeval se je vse do leta 1180, ko se je gradeški patriarh dokončno odpovedal metropolitni oblasti nad istrskimi škofijami, od katerih so mu ostali samo dohodki koprške škofije (Schmidinger, 1954, 17 ss.; Niero, 1980, 265 ss.).

Postavitev katoliškega patriarha v Gradežu leta 607 je povzročila hiter zlom shizme na bizantinskem ozemlju. K temu je pomembno prispevala tudi bizantinska vojska, ki je zadnje shizmatične škofove v Istri – Petra, Providencija in Agnelija – ki jih je patriarh v langobardskem Ogleju imel za svoje sufragane, na silo odvedla iz njihovih škofij in jih pokorila Kandidijanu (Epistolae Langobardicae collectae 1 [Gradivo 1, 144]). Dokončen obračun s shizmo na bizantinskem ozemlju pa se je zgodil dobrih dvajset let kasneje, ko je grozila nevarnost, da bodo škofovski in metropolitni sedež v Gradežu uzurpirali pripadniki shizme Treh poglavij. Gradeški patriarh Fortunat, ki ga je papež Honorij I. označil za Judeža in volka v ovčji koži, se je po svoji izvolitvi priklonil shizmatikom. Ko je postal njegov položaj politično

nevzdržan, je leta 628 zbežal na langobardsko ozemlje, še prej pa je oropal gradeško cerkev in prenesel njen zaklad v svoje pribežališče, Krmin (Gradivo 1, 156: Cronica de singulis patriarchis nove Aquileie, Danduli Chronicon). V tej situaciji je interveniral papež Honorij I. in v znamenitem pismu beneškim in istrskim škofom razglasil Fortunata za odstavljenega ter od njih zahteval, da za novega patriarha posvetijo rimskega poddiakona Primogenija (Epistolae Langobardicae collectae 3 [Gradivo 1, 157 (in 158)]; Krahwinkler, 1992, 78; Fedalto, 1999, 121 ss.). S tem se je gradeška in z njo istrska cerkev dokončno zvezala z rimsko oziroma katoliško cerkvijo.

L'ISTRIA AL TEMPO DELLA FONDAZIONE DELLA DIOCESI DI CAPODISTRIA

Peter ŠTIH

Facoltà di Filosofia di Lubiana, SI-1000 Lubiana, Aškerčeva 2

RIASSUNTO

Le vicende istriane fra la fine del VI secolo e l'inizio di quello successivo, all'epoca cioè della prima menzione, nel 599, di un vescovo sullo scoglio di Capodistria, sono caratterizzate da tre elementi: il cospicuo numero di profughi in fuga davanti ad Avari e Slavi che stavano arrivando dalla Pannonia e dal Norico, le incursioni di Longobardi, Avari e Slavi e lo scisma dei Tre capitoli.

Durante la guerra per l'Italia fra bizantini ed Ostrogoti, l'Istria fu occupata, probabilmente nel 539, dall'esercito di Costantinopoli. Nei primi tempi della dominazione bizantina essa continuò, assieme alla Venetia, a formare la decima provincia italiana (regio X Venetia et Histria), sino a quando i Longobardi, che nel 568 occuparono tutta la Venetia ad eccezione delle lagune costiere, posero definitiva fine all'ordinamento augusteo nell'Italia nord orientale e, di conseguenza, alla provincia, che cessò di esistere, divisa fra due stati. Allo stesso tempo scomparve un altro aspetto tipico dell'ordinamento romano, risalente ancora agli imperatori Diocleziano e Costantino e cioè la divisione fra potere militare e civile nelle province. Dalla metà degli anni Ottanta del VI secolo, infatti, nell'Italia bizantina, il potere militare e civile fu riunito nelle mani dell'esarca, che aveva sede a Ravenna e sotto la cui giurisdizione si trovava anche l'Istria. Il potere nella provincia era invece concentrato nelle mani del governatore, o magister militum Grecorum, nominato dall'esarca e del quale si ha notizia per la prima volta già nel 599. Dal magister militum dipendeva anche l'amministrazione civile, come appare evidente dal Placito del Risano del 804. Quasi sicuramente l'amministrazione provinciale aveva sede a Pola, perché era qui, e non a Cittanova, che gli alti dignitari

arrivavano ad incontrare il *magister militum* o i *legati imperiali*. Verso la fine della dominazione bizantina in Istria, il *magister militum* era quasi sicuramente un rappresentante dei Greci istriani e non una persona inviata dall'imperatore di Costantinopoli. Nel periodo fra gli anni 814 e 821, Ludovico il Pio confermò agli istriani le conclusioni del Placito del Risano ed il loro diritto di eleggere fra le proprie file, secondo l'antica consuetudine, "*rectorem et gubernatorem, patriarcham, episcopos, abbates seu tribunos et reliquos ordines*". Stando a quest'atto imperiale, si può dedurre che, almeno nell'ultima fase della dominazione bizantina, i *magister militum* erano funzionari eletti.

Nell'ordinamento dei temi, la concentrazione del potere civile nelle mani di alti ufficiali era un fatto comune. Ma, diversamente dalla limitrofa Dalmazia, che attorno all'anno 870 diventò un tema, l'Istria, a quanto sembra, non ebbe mai questo status. Più probabilmente ebbe un ordinamento militare e civile inferiore, come poteva essere, ad esempio un *drungariato*, un *catapanato*, un *ducato* o un *arcontato*. Il nome Istria non compare nei documenti ufficiali bizantini, ma essa sarebbe potuta essere una provincia, com'era il caso della Venetia (provincia *Venetiarum*), con a capo un *magister militum* (sino al 727).

Questa struttura amministrativa di rango inferiore, aveva fatto sì che in Istria prendesse piede una divisione territoriale in città e castelli. Fra di essi ed il *magister militum* non esisteva alcuna autorità intermedia e, di fatto, la penisola era un'unione di città e castelli autonomi, che riconoscevano l'autorità diretta del governatore e la sovranità formale dell'imperatore di Costantinopoli. A guidare città e castelli si trovavano tribuni, domestici, vicari e *lociservatores*. Esisteva poi l'assemblea provinciale (*communio*), presieduta dal *magister militum*, che deliberava sulle questioni più importanti. Possiamo in ogni modo arguire che questi incarichi, dai nomi così altisonanti, erano riservati ad aristocratici locali e a burocrati imperiali, che costituivano la classe politica ed economica dirigente, assieme ai dignitari ecclesiastici – i vescovi. Non si sa tuttavia se quest'ordinamento, pervenuto sino a noi soprattutto grazie al Placito del Risano, fosse in vigore già alla fine del VI secolo. C'è però da supporre che fosse così, almeno nella maggioranza dei casi, se non in tutti, visto che le cariche più importanti dell'amministrazione istriana, il *magister militum* ed il *tribunus*, compaiono sia nelle lettere di Gregorio Magno della fine del VI secolo, sia nel Placito del Risano stesso.

L'occupazione longobarda della Venetia nel 568, avvenuta senza incontrare una seria resistenza, non provocò solo la fine della "X Regio Italie" e più tardi, nel 607, la divisione del patriarcato di Aquileia in quello cattolico bizantino di Grado e quello scismatico longobardo di Aquileia, ma causò un grande esodo di parte della popolazione. Fra gli esuli, la personalità di spicco fu senza dubbio il patriarca Paolino, che si rifugiò nella bizantina Grado, trasportandovi anche il tesoro della chiesa aquileiese. Ovviamente non va esclusa la possibilità che una parte degli

abitanti di Veneto e Friuli, scappando dai Longobardi, si rifugiassero proprio nell'Istria bizantina, anche se non esistono in merito dati certi. Ad avere maggiori conseguenze per l'Istria fu invece lo stanziamento di Slavi ed Avari nella Pannonia e nel Norico, verso la fine del VI secolo. Nelle nuove condizioni di pericolo per la proprietà e per la stessa vita, molti abitanti autoctoni cercarono riparo in Italia, sia nel Friuli longobardo, sia nell'Istria bizantina. Testimonianza diretta di questo processo è la lettera inviata nel maggio del 599 da papa Gregorio Magno all'arcivescovo di Ravenna Mariniano, con la quale, fra le altre cose, lo informa che al castello Novas – oggi Cittanova – è stato nominato vescovo un certo Giovanni, giunto dalla Pannonia (*episcopus quidam Johannes nomine de Pannoniis veniens fuerit constitutus*). Sotto la sua giurisdizione si trovavano anche gli abitanti dell'isola di Capris che, "quasi per diocesim" era stata affidata a Cittanova. Probabilmente Giovanni era stato in precedenza vescovo di Emona – forse anche di Celea – ed era riparato in Istria assieme ai fedeli della diocesi, davanti al pericolo costituito da Avari e Slavi. Oltre a quella di Cittanova, anche la nascita delle altre tre diocesi istriane, delle quali si ha notizia per la prima volta sul finire del VI secolo (Capodistria, Pedena e Cissa), potrebbe essere collegata all'arrivo dei profughi che, assieme ai loro sacerdoti, avevano cercato rifugio nelle più sicure regioni costiere.

Parte dello stesso processo storico – l'occupazione longobarda dell'Italia e quella avaro-slava dell'area pannonico-norica – che causò l'arrivo in Istria di numerosi profughi, furono anche le incursioni di Longobardi, Avari e Slavi. Le prime razzie ci furono nel 588, ad opera dei Longobardi di re Autari. Questa guerra, voluta dal re, non era diretta solo contro il potere bizantino in Italia ma anche in funzione di un consolidamento interno del potere reale di Pavia, in opposizione ai duchi autonomisti, fra i quali un posto di primo piano spettava al duca del Friuli, Grasulfo. Questi era probabilmente passato al servizio dei bizantini con lo status di federato, rafforzando così la propria autonomia politica nei confronti del re. Uno dei compiti di Grasulfo era, probabilmente, quello di aiutare l'esarca ed i suoi ufficiali nella difesa dell'Istria (e del confine orientale italiano) dagli attacchi di Avari e Slavi. Nel 602 ci fu una nuova invasione dei Longobardi, questa volta alleati di Avari e Slavi. Si trattò dell'attacco più terribile alla penisola, frutto degli interessi coordinati del re longobardo Agilulfo e del kagan avaro, contemplati in ben tre trattati di pace siglati fra i due (591/92, 596, 602). L'attacco coordinato era diretto contro i bizantini e fece immediato seguito al trattato di "pace eterna" siglato dagli inviati di Agilulfo con il kagan. Bisanzio non era, infatti, solo nemico dei Longobardi, con i quali l'imperatore di Costantinopoli lottava per il possesso dell'Italia in pratica dal 590, ma anche degli Avari, contro i quali Maurizio era in guerra nei Balcani sin dal 592. Agilulfo aveva anche un altro valido motivo per attaccare l'Istria: oltre Bisanzio, il re voleva, infatti, colpire anche il duca Gisulfo II, figlio del già citato Grasulfo, che nel 590 era diventato a sua volta federato bizantino. La tomba di un cavaliere longobardo,

datata attorno all'anno 600, trovata a Bresaz, presso Pinguente, con tutta l'attrezzatura e le armi e che, per ricchezza e struttura dei reperti, può essere annoverata fra i siti delle cosiddette "tombe principesche", lascia intendere che Gisulfo II controllava, per conto dei bizantini, uno dei crocevia più importanti dell'Istria settentrionale. Non è escluso persino che il duca combattesse quella guerra dalla parte dell'imperatore. Già l'anno successivo (603) però Gisulfo II si rappacificò con il suo re. Forse questo riavvicinamento avvenne anche in seguito alla guerra mossa all'Istria dagli eserciti coalizzati, che dimostrò tutta la vulnerabilità di questa parte del confine orientale italiano, stretta fra le forze del re longobardo ad ovest e del kagan avaro ad est.

Gli Slavi minacciavano l'Istria già prima del 602, quando la invadono assieme a Longobardi e Avari. In una lettera del 600, papa Gregorio Magno esprime profondo turbamento a causa degli Slavi "quia per Histriae aditum iam ad Italiam intrare coeperunt". Dalle sue parole si deduce che già alla fine del secolo essi minacciavano il confine orientale dell'Italia, e quindi anche l'Istria bizantina. Proprio alla penisola istriana faceva riferimento, molto probabilmente, anche in una lettera precedente, inviata nel maggio 599 all'esarca Callinico di Ravenna, nella quale si congratulava per le vittorie bizantine sugli Slavi. Gli storici concordano nel ritenere che le battaglie avessero avuto luogo, molto probabilmente, da qualche parte in Istria. Considerate la posizione geografica e le condizioni stradali dell'epoca è ipotizzabile che gli scontri tra Slavi e Bizantini fossero avvenuti nella parte settentrionale dell'Istria, o più precisamente nella zona nord orientale, controllata dal *numerus* di Trieste e dei vicini castelli (Capodistria, Pirano, Cittanova). Vittorie sugli Slavi furono riportate sia dall'esarca, sia dalle truppe comandate dal *magister militum* Gulfario, al quale il papa indirizza un ringraziamento per l'"opera gloriosa", sia dalle locali milizie delle città e dei castelli. L'ultima scorreria in Istria di cui si ha testimonianza è del 611 e in tale occasione gli Slavi uccidono un gran numero di soldati e devastano la penisola. L'incursione potrebbe essere legata all'invasione del Friuli da parte degli Avari, datata solitamente nello stesso anno, nel corso della quale fu ucciso il duca del Friuli Gisulfo II e incendiata la sua residenza – Cividale. Particolarmente interessante è l'indicazione secondo la quale gli Slavi uccisero allora molti soldati, *milites*. Con questo termine potrebbero essere intesi anche i *limitanei* bizantini, ma la cosa non trova conferma nelle fonti istriane. A quei soldati appartengono forse le necropoli del VII e VIII secolo, scoperte nei pressi dei castelli di Pinguente, Montona, Rozzo e Castello di Visinada.

I primi insediamenti slavi in Istria vengono fatti risalire proprio a queste invasioni. Secondo Milko Kos, la prima ondata di stanziamenti slavi, attraversate le Porte di Postumia, giunse in Istria e sul Carso triestino intorno all'anno 600, in un territorio che si estendeva sino al margine naturale a sud dell'antica strada Tergeste – Tarsatica. La prima ondata superò questo confine naturale solo verso occidente,

dove nei pressi di Decani sarebbe giunta sino al fiume Risano e, lungo l'antica strada che attraverso Covedo portava a Pingvente, fino a S. Quirico. Secondo Lujko Margetić, invece, gli Slavi che nello stesso periodo si insediarono in Istria, giunsero da oriente, dalla direzione Tarsatica e Castua (attraverso il Monte Maggiore). Gli insediamenti avrebbero interessato l'Istria interna attorno a Pedena e Pisino, spingendosi a sud e ad ovest all'incirca fino a Barbana, Canfanaro e Antignana. L'area corrisponderebbe a quella del dialetto ciacavo arcaico. Le conclusioni di Kos e Margetić non si escludono a vicenda, è assolutamente plausibile, infatti, che a cavallo del VI e VII secolo l'Istria sia stata al centro di due distinte ondate di insediamenti slavi, una proveniente da nord e l'altra da est. La presenza in questo periodo degli Slavi in una parte dell'Istria è confermata anche dal *Liber pontificalis*; da esso risulta, infatti, che nel 641 o 642 papa Giovanni IV aveva inviato in Istria e Dalmazia l'abate Martino con l'incarico di riscattare alcuni prigionieri presso le popolazioni locali, ossia presso i pagani (*gentes*). Il pagamento di un riscatto a dei barbari in Istria da parte dell'inviato papale può significare una cosa soltanto e cioè che agli inizi degli anni Quaranta del VII secolo, una parte consistente della penisola, quella in cui erano insediati gli Slavi (sotto la signoria degli Avari?) era fuori dal controllo delle autorità bizantine.

Le difficili condizioni storiche dell'Istria a cavallo del VI e VII secolo furono aggravate dallo scisma dei Tre Capitoli. Il rifiuto della Chiesa di Aquileia di condannare i Tre Capitoli fu chiaramente espresso dall'arcivescovo Paolino. Fu il primo ad assumere il titolo di Patriarca e nel 568, minacciato dai Longobardi, riparò a Grado (Aquileia nova). Nel 572/577 il patriarca Elia vi convocò e presiedette un sinodo, al quale presero parte altri 18 vescovi, cinque dei quali dall'Istria. Il sinodo rappresentò l'apice dello scisma aquileiese e dimostra l'allora assoluta unità di fede del patriarcato – indipendentemente dalla sua suddivisione politico-statale. Il papa Pelagio II tenta in maniera pacifica, ma senza successo, di far ritornare gli scismatici alla comunione con la chiesa romana, quindi intervengono le autorità bizantine che fanno scoppiare tra i vescovi scismatici le prime divergenze ed una grave crisi. In occasione, o poco dopo la consacrazione del patriarca Severo (586/587), successore di Elia, l'esarca Smaragdo lo deporta a Ravenna con altri tre vescovi istriani, Giovanni di Parenzo, Vindemio di Cissa e Severo di Trieste. Sottoposti a enormi pressioni abiurano lo scisma tricapitolino tornando in comunione con la chiesa cattolica. Ma quando, liberati, rientrano nelle loro sedi, gli altri vescovi si rifiutano di riconoscerli. Sembra che nel corso di un sinodo straordinario (tra il 588 ed il 590), finora mai evidenziato, il patriarca Severo abbia dapprima tentato di riaffermare i vincoli di unità e di fede e di porre fine allo scisma nei termini richiesti da Roma e Ravenna. I nomi dei partecipanti sono riportati da Paolo Diacono (*Historia Langobardorum III*, 26). Nell'occasione, Severo finì in minoranza e l'iniziativa fallì. La crisi fu ricomparsa nel 590, quando al

sinodo di Marano, con la partecipazione di dieci vescovi, il patriarca Severo rinunciò a condannare i Tre Capitoli e tornò alla testa degli scismatici. Già nel gennaio del 591 papa Gregorio Magno gli ingiungeva di presentarsi con i suoi vescovi ad un sinodo a Roma, dove avrebbero dovuto tornare in seno alla madre chiesa. Il tentativo fallì perché i vescovi del patriarcato di Aquileia si rivolsero con tre lettere all'imperatore Maurizio che si dichiarò d'accordo con le loro tesi e cioè che la questione dell'unità della Chiesa fosse risolta a Costantinopoli presso l'imperatore solo dopo che fosse stata ripristinata l'unità politica dell'Italia, e proibì al papa di convocare al suo cospetto Severo e i suoi suffraganei.

L'unità dei vescovi del patriarcato di Aquileia nell'ambito dello scisma non dura a lungo. Nel 595, i vescovi istriani (episcopi de Histria) Pietro e Provvidenzio danno segno di propendere per il cattolicesimo, ma non fanno alcun passo decisivo, restando nello scisma sino al 607. Ciononostante, il partito tricapitolino incontra sempre maggiori difficoltà nel mantenere le sue posizioni. Con i cattolici scoppiano conflitti sempre più gravi e attorno al 600 culminano nella diocesi di Cittanova – Capodistria, in cui si alternano diversi vescovi cattolici e scismatici, fino a quando un intervento del papa non fa prevalere il partito cattolico. Nel 602 recede dallo scisma anche Firmino, vescovo di Trieste. Con il suo passaggio tra i cattolici, gli scismatici perdono all'inizio del VII secolo l'Istria nord-occidentale, mentre delle restanti (presumibilmente) quattro diocesi istriane, tre – ignoriamo quali, sappiamo solo i nomi dei vescovi: oltre a Pietro e Provvidenzio, menzionati già nel 595, anche Agnello – proseguono nello scisma sino al 607. E' l'anno in cui muore il patriarca Severo e nel patriarcato di Aquileia (Grado) si tengono doppie elezioni per il suo successore. Si assiste così alla nascita di due patriarcati. Mentre a Grado viene consacrato il cattolico Candidiano, nell'antica Aquileia diventa patriarca lo scismatico Giovanni. L'istituzione del patriarca cattolico di Grado provoca la rapida sconfitta dello scisma tricapitolino nei territori bizantini. Vi contribuisce in maniera importante anche l'esercito bizantino, che costringe con la forza gli ultimi vescovi scismatici dell'Istria – Pietro, Provvidenzio e Agnello – a sottomettersi a Candidiano. Solo vent'anni più tardi però viene messa la parola fine allo scisma tricapitolino in territorio bizantino. Dopo la sua elezione, il patriarca Fortunato di Grado abbraccia la fede scismatica. E' una posizione, la sua, politicamente insostenibile, quindi, depredata la chiesa di Grado, nel 628 ripara in territorio longobardo. In questa situazione interviene il papa Onorio I e in una lettera ai vescovi veneti e istriani dichiara decaduto Fortunato e impone loro di consacrare patriarca il suddiacono romano Primogenio. Con questo atto, la chiesa gradense e con essa quella istriana torna definitivamente in comunione con la Chiesa cattolica romana.

Parole chiave: Istria, dominazione bizantina, fuggiaschi, Longobardi, Avari, Slavi, scisma dei Tre capitoli, VI-VII sec.

VIRI IN LITERATURA

- Agnelli et Andreas, Liber Pontificalis Ecclesiae Ravennatis** – Holder-Egger, O. (ed.) (1878): MGH Scriptorum rerum Langobardorum. Hannover.
- Breves Notitiae** – Lošek, F. (ed.) (1990): Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 130. Salzburg.
- Cassiodori Senatoris Variarum** – Mommsen, Th. (ed.) (1894): MGH Auctores antiquissimi, 12. Berlin.
- CDI** – Codice Diplomatico Istriano, 1 – Kandler, P. (ed.) (1986, riproduzione fotomeccanica). Trieste.
- CDP** – Codice diplomatico padovano dal secolo sesto a tutto l'undecimo, 1 – Gloria, A. (ed.) (1877): Monumenti storici pubblicati dalla Deputazione Veneta di Storia Patria, 2. Venezia.
- Concilium Mantuanum ad 827** – Werminghoff, A. (ed.) (1906): MGH Concilia, 2/2, Concilia aevi Karolini 2, 819-842. Hannover-Leipzig.
- DAI** – Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio – Moravcsik, G., Jenkins, R. J. H. (ed.) (1967): Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 1. Dumbarton Oaks. Washington D. C.
- Documenti** – Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al mille, 1, Secoli V-IX – Cessi, R. (ed.) (1942): Testi e documenti di storia e di letteratura latina medioevale, 1. Padova.
- D. H. II.** – Die Urkunden Heinrichs II. und Arduins. – Bresslau, H., Bloch, H. (eds.) (1900-1903): MGH Diplomata regum et imperatorum Germaniae, 3. Hannover.
- D. Ko. II.** – Die Urkunden Konrads II. Mit Nachträgen zu den Urkunden Heinrichs II. – Bresslau, H. (ed.) (1909): MGH Diplomata regum et imperatorum Germaniae, 4. Hannover-Leipzig.
- Epistolae Austrasicae** – Gundlach, W. (ed.) (1957²): MGH Epistolae, 3, Epistolae Merovingici et Karolini aevi, 1. Berlin.
- Epistolae Langobardicae collectae** – Gundlach, W. (ed.) (1957²): MGH Epistolae, 3, Epistolae Merovingici et Karolini aevi, 1. Berlin.
- Eugippius, Vita sancti Severini** – Bratož, R. (ed.) (1982): Evgipij, Življenje svetega Severina. Ljubljana.
- Gradivo** – Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, 1-3 – Kos, F. (ed.) (1902, 1906, 1911). Ljubljana.
- Gregorius, Registrum epistolarum** – Vol. 1: Ewald P., Hartmann L. M. (eds.) (1957²), MGH Epistolae, 1. Berlin; Vol. 2: Hartmann L. M. (ed.) (1957²), MGH Epistolae, 2. Berlin.
- HL** – Paulus Diaconus: Historia Langobardorum – Waitz, G. (ed.) (1878): MGH Scriptorum rerum germanicarum in usum scholarum, 48. Hannover.

- HS** – Thomas archidiaconus, *Historia Salonitana* – Rački, F. (ed.) (1894): *Monumenta spectantia historiam Sclavorum Meridionalium*, 26, *Scriptores*, 3, Zagreb.
- I placiti del "Regnum Italiae" 1** – Manaresi, C. (ed.) (1952): *Fonti per la storia d'Italia*, 92, Roma.
- Liber pontificalis** – Duchesne, L. (ed.) (1955²): *Le Liber pontificalis*, 1, Paris.
- Notitia Arnonis** – Lošek, F. (ed.) (1990): *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 130, Salzburg.
- PR** – Il placito del Risano – Petranović, A., Margetić, A. (eds.) (1983-1984): *Atti del Centro di ricerche storiche - Rovigno*, 14, Trieste-Rovigno.
- Procopii De bello Gothico** – Haury, J. (ed.) (1905): *Procopii Caesariensis Opera omnia* 2. *De bellis libri V-VIII*, Leipzig.
- Ravennatis anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica** – Pinder, M., Parthey G., (eds.) (1962²). Aalen.
- Avenarius, A. (1974)**: Zur Problematik der awarisch-slawischen Beziehungen an der untern Donau im 6.-7. Jahrhundert. *Studia Historica Slovaca*, 7, Bratislava.
- Belke, K., Soustal, P. (1995)**: Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die *De administrando imperio* gennante Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogenetos für seinen Sohn Romanos. *Byzantinische Geschichtschreiber*, 19, Wien.
- Benussi, B. (1897)**: Nel medio evo. *Pagine di storia istriana*. Parenzo.
- Berg, H. (1985)**: Bischöfe und Bischofsitze im Ostalpen- und Donauraum vom 4. bis zum 8. Jahrhundert. V: Wolfram, H., Schwarz, A. (Hg.): *Die Bayern und ihre Nachbarn*, Teil 1. Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung 8. *Denkschriften der Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse*, 179, Wien.
- Bratož, R. (1984)**: Krščanska Emona in njen zaton. V: Gestrin, F. (ed.): *Zgodovina Ljubljane. Prispjevki za monografijo*. Ljubljana.
- Bratož, R. (1986a)**: Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode. *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 8, Ljubljana.
- Bratož, R. (1986b)**: Razvoj organizacije zgodnjekrščanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja. *Zgodovinski časopis*, 40, Ljubljana.
- Bratož, R. (1987)**: Razvoj zgodnjekrščanskih raziskav v Sloveniji in Istri v letih 1976-1986. *Zgodovinski časopis*, 41, Ljubljana.
- Bratož, R. (1989)**: Rižanski zbor. V: *Koper med Rimom in Benetkami – Capodistria tra Roma e Venezia. Prispjevki k zgodovini Kopra – Contributi per la storia di Capodistria*. Ljubljana.
- Bratož, R. (1990)**: Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja. *Zbirka Zgodovinskega časopisa*, 8, Ljubljana.

- Bratož, R. (1992):** Nekatera nerešena in nerešljiva (?) vprašanja iz zgodovine severno-jadranskih dežel v 6. in 7. stoletju. Zgodovinski časopis, 46. Ljubljana.
- Bratož, R. (1994):** Istrska cerkev v 7. in 8. stoletju (od smrti Gregorija Velikega do Rižanskega placita). Acta Histriae, 2. Koper.
- Bratož, R. (1996):** Ecclesia in gentibus. Vprašanje preživetja krščanstva iz antične dobe v času slovansko-avarske naselitve na prostoru med Jadranom in Donavo. V: Rajšp, V. (ed.): Grafenauerjev zbornik. Ljubljana.
- Bratož, R. (1998):** Die römische Synode 680 und die Frage der Kirchenorganisation "in gentibus" im 7. Jahrhundert. Radovi, XIII. međunarodnog kongresa za starokrščansku arheologiju II – Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae II. Città del Vaticano-Split.
- Bratož, R. (1999a):** Il cristianesimo aquileiese prima di Costantino fra Aquileia e Poetovio. Ricerche per la storia della chiesa in Friuli, 2. Udine-Gorizia.
- Bratož, R. (1999b):** Primeri množične smrti na današnjem slovenskem ozemlju v antični dobi. V: Granda, S., Šatej, B. (eds.): Množične smrti na Slovenskem. 29. zborovanje slovenskih zgodovinarjev. Zbornik referatov. Ljubljana.
- Bratož, R. (2001):** Koprška škofija od prve omembe (599) do srede 8. stoletja. Acta Histriae, XI. Koper.
- Brozzi, M. (1970-1971):** I primi duchi Longobardi del Friuli e la politica bizantina verso il Ducato. Arheološki vestnik, 21-22. Ljubljana.
- Brozzi, M. (1975):** Il ducato longobardo del Friuli. Pubblicazioni della Deputazione di Storia Patria per il Friuli, 6. Udine.
- Carile, A. (ed.) (1991):** Storia di Ravenna, II, 1. Dall'età bizantina all'età ottoniana. Venezia.
- Cessi, R. (1965):** Provincia, ducato, *regnum* nella Venezia bizantina. Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti, 123. Vicenza.
- Cessi, R. (1968):** Venetiarum provincia. Archivio storico italiano, 126. Firenze.
- Classen, P. (1977):** Kaiserreskript und Königsurkunde. Diplomatiche Studien zum Problem der Kontinuität zwischen Altertum und Mittelalter. Thessaloniki.
- Cuscito, G. (1977):** Aquileia e Bisanzio nella controversia dei Tre Capitoli. Aquileia e l'oriente Mediterraneo, 1. Antichità altoadriatiche, 12. Udine.
- Cuscito, G. (1980):** La fede calcedonese e i concili di Grado (579) e di Marano (591). Grado nella storia e nell'arte, 1. Antichità altoadriatiche, 17. Udine.
- Cuscito, G. (1988-1989):** Antiche testimonianze cristiane a Cittanova d'Istria. Atti del Centro di ricerche storiche – Rovigno, 19. Trieste, Rovigno.
- Cusin, F. (1930):** Appunti alla storia di Trieste. Trieste.
- Dopsch, H. (1996):** Der heilige Rupert in Salzburg. V: Eder, P., Kronbichler, J. (Hg.): Hl. Rupert von Salzburg 696-1996. Katalog der Ausstellung. Salzburg.
- Dopsch, H. (1997):** Rupert, Virgil und die Salzburger Slawenmission. V: 1000 Jahre Ostarrichi – seine christliche Vorgeschichte: Mission und Glaube im Austausch

zwischen Orient und Okzident. Pro Oriente, 19. Innsbruck-Wien.

- Fedalto, G. (1999):** Aquileia - una chiesa due patriarcati. Scrittori della chiesa di Aquileia, 1. Roma.
- Ferluga, J. (1976):** Militärisch-administrative Einheiten geringeren Ranges der Themenverfassung. Ein Beitrag zur Geschichte der älteren Themenordnung (VII.-X. Jahrh.). V: Ferluga, J.: Byzantium in the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from VIIth to the XIIth Centuries. Amsterdam.
- Ferluga, J. (1978):** L'amministrazione bizantina in Dalmazia. Deputazione di Storia Patria per le Venezie. Miscellanea di Studi e Memorie, 17. Venezia.
- Ferluga, J. (1987):** Überlegungen zur Geschichte der byzantinischen Provinz Istrien. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, NF 35. Stuttgart.
- Ferluga, J. (1991):** L'Esarcato. V: Carile, A. (a cura di): Storia di Ravenna II, 1. Dall'età bizantina all'età ottoniana. Venezia.
- Ferluga, J. (1992):** L'Istria tra Giustiniano e Carlo Magno. Arheološki vestnik, 43. Ljubljana.
- Fritze, W. (1979):** Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter. Zeitschrift für Ostforschung, 28. Marburg.
- Grafenauer, B. (1950):** Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov. Zgodovinski časopis, 4. Ljubljana.
- Grafenauer, B. (1969):** Proces doseljavanja Slovena na zapadni Balkan i u Istočne Alpe. Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 12. Sarajevo.
- Grafenauer, B. (1970-1971):** Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah in vprašanje kontinuitete. Arheološki vestnik, 21-22. Ljubljana.
- Grafenauer, B. (1985):** Življenje in delo Milka Kosa. V: Kos, M.: Srednjeveška, kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave. Ljubljana.
- Grafenauer, B. (1988a):** Kontinuiteta in vprašanje slovenskega srečanja s staroselci (Vlahi). V: Pavel Diakon (Paulus Diaconus): Zgodovina Langobardov (Historia Langobardorum). Maribor.
- Grafenauer, B. (1988b):** Komentar k slovenskem prevodu Pavla Diakona, Zgodovina Langobardov. V: Pavel Diakon (Paulus Diaconus): Zgodovina Langobardov (Historia Langobardorum). Maribor.
- Grafenauer, B. (2000):** Karantanija: Izbrane razprave in članki. Ljubljana.
- Haggeneder, O. (1985):** Die kirchliche Organisation im Zentralalpenraum vom 6. bis 10. Jahrhundert. V: Beumann, H., Schröder, W. (Hg.): Frühmittelalterliche Ethnogenese im Alpenraum. Nationes, 5. Sigmaringen.
- Hartmann, L. M. (1889):** Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien (540-750). Leipzig.

- Hauptfeld, G. (1983):** Zur langobardischen Eroberung Italiens. Das Heer und die Bischöfe. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 91. Wien.
- Jahn, J. (1991):** Ducatus Baiuvariorum. Das bairische Herzogtum der Agilolfinger. Monographien zur Geschichte des Mittelalters, 35. Stuttgart.
- Jarnut, J. (1982):** Geschichte der Langobarden. Urban-Taschenbücher, Bd. 339. Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz.
- Klaić, N. (1975²):** Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. Zagreb.
- Klebel, E. (1956):** Das Fortleben des Namens "Noricum" im Mittelalter. Carinthia, I, 146. Klagenfurt.
- Klebel, E. (1958):** Über die Städte Istriens. V: Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens. Vorträge und Forschungen, 4. Lindau-Kostanz.
- Kollautz, A. (1965):** Awaren, Langobarden und Slawen in Noricum und Istrien. Carinthia, I, 155. Klagenfurt.
- Kos, M. (1950):** O starejši slovanski kolonizaciji v Istri. Razprave I. razreda SAZU, 1. Ljubljana.
- Kos, M. (1985):** K poročilu Pavla Diakona o Slovencih. V: Kos, M.: Srednjeveška, kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave. Ljubljana.
- Krahwinkler, H. (1992):** Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts. Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 30. Wien-Köln-Weimar.
- Križman, M. (izd.) (1979):** Antička svjedočanstva o Istri. Izbor iz djela. Pula-Rijeka.
- Lenel, W. (1911):** Venezianisch-Istrische Studien. Schriften der Wissenschaftlichen Gesellschaft in Strassburg, 8. Strassburg.
- Lukman, K. F. (1980):** Gregorij Veliki in njegova doba. Celje.
- Margetić, L. (1983a):** Il sinodo Gradense di Elia (572-577). V: Margetić, L.: Histrica et Adriatica. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici. Collana degli Atti del Centro di ricerche storiche – Rovigno, 6. Trieste-Rovigno.
- Margetić, L. (1983b):** La venuta degli Slavi in Istria. V: Margetić, L.: Histrica et Adriatica. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici. Collana degli Atti del Centro di ricerche storiche – Rovigno, 6. Trieste-Rovigno.
- Margetić, L. (1983c):** Le prime notizie su alcuni vescovati istriani. V: Margetić, L.: Histrica et Adriatica. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici. Collana degli Atti del Centro di ricerche storiche – Rovigno, 6. Trieste-Rovigno.
- Margetić, L. (1983d):** L'imperatore Maurizio e l'Italia. V: Margetić, L.: Histrica et Adriatica. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici. Collana degli Atti del Centro di ricerche storiche – Rovigno, 6. Trieste-Rovigno.
- Margetić, L. (1990a):** O nekim pitanjima naše ranosrednjovjekovne povijesti. Zgodovinski časopis, 44. Ljubljana.

- Margetić, L. (1990b):** Pravni položaj Istre u doba rimske vlasti. V: Margetić, L.: Rijeka, Vinodol, Istra. Studije. Biblioteka Dokumenti, 17. Rijeka.
- Margetić, L. (1990c):** Istra i dolazak Slavena. V: Margetić, L.: Rijeka, Vinodol, Istra. Studije. Biblioteka Dokumenti, 17. Rijeka.
- Margetić, L. (1992):** Neka pitanja boravka Langobarda u Sloveniji. Arheološki vestnik, 43. Ljubljana.
- Margetić, L. (1994):** Neka pitanja prijelaza vlasti nad Istrom od Bizanta na Franke. Acta Histriae, 2. Koper.
- Margetić, L. (1996):** O nekim pitanjima Rižanskog placita. V: Margetić, L.: Istra i Kvarner. Izbor Studija. Rijeka.
- Marušić, B. (1960):** Istra u ranom srednjem vijeku. Kulturno-povijesni spomenici Istre, 3. Pula.
- Marušić, B. (1962):** Langobardski i staroslavenski grobovi na Brešcu i kod Malih vrata izpod Buzeta u Istri. Arheološki radovi i rasprave, 2. Zagreb.
- Marušić, B. (1967):** Das spätantike und byzantinische Pula. Kulturhistorische Denkmäler in Istrien, 6. Pula.
- Marušić, B. (1987):** Materijalna kultura Istre od 5. do 9. stoljeća. Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju, 1. Pula.
- Marušić, B. (1988-1989):** Il castello Neapolis – Novas alla luce delle fonti archeologiche. Atti del Centro di ricerche storiche – Rovigno, 19. Trieste-Rovigno.
- Marušić, B. (1991):** Še o istrski Kisi (*Cissa*) in kesenskemu škofu (*episcopus Cessensis*). Arheološki vestnik, 41. Ljubljana.
- Matijašić, R. (1988):** Kasiodorova pisma kao izvor za poznavanje kasnoantičke povijesti Istre (*Cass. Var. XII, 22, 23, 24*). Zgodovinski časopis, 42. Ljubljana.
- Mayer, E. (1903):** Die dalmatisch-istrische Munizipalverfassung im Mittelalter und ihre römischen Grundlagen. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung, 24. Weimar.
- Mlakar, Š. (1962):** Istra u antici. Kulturno-povijesni spomenici Istre, 4. Pula.
- Mor, C. G. (1980):** Bizantini e Longobardi sul limite dela Laguna. Grado nella Storia e nell'arte, 1. Antichità altoadriatiche, 17. Udine.
- Niermeyer, J. F. (1993):** Mediae latinitatis lexicon minus. Leiden–New York–Köln.
- Niero, A. (1980):** Dal patriarcato di Grado al patriarcato di Venezia. Grado nella storia e nell'arte, 1. Antichità altoadriatiche, 17. Udine.
- Paschini, P. (1990⁴):** Storia del Friuli. Udine.
- Pertusi, A. (1964):** L'iscrizione torcellana dei tempi di Eraclio. Zbornik radova Vizantološkog instituta, 8/2. Beograd.
- Pohl, W. (1988):** Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr. München.
- Pohl, W. (1995):** Osnove hrvatske etnogeneze: Avari i Slaveni. V: Budak, N. (izd.):

Etnogeneza Hrvata. Zagreb.

- Pritsak, O. (1982):** The Slavs and the Avars. Settimane di studio del Centro italiano di studi sull' alto medioevo, 30. Spoleto.
- Rus, J. (1939):** Johannes – zadnji škof panonske, a prvi istrske Emone. Glasnik muzejskega društva za Slovenijo, 20. Ljubljana.
- Schmidinger, H. (1954):** Patriarch und Landesherr. Die weltliche Herrschaft der Patriarchen von Aquileja bis zum Ende der Staufer. Publikationen des österreichischen Kulturinstituts in Rom, I/1. Graz-Köln.
- Starac, A. (1999):** Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji. Društveno i pravno uređenje prema literarnoj, natpisnoj i arheološkoj građi. Istrija I. Monografije i katalogi-Arheološki muzej Istre 10/I. Pula.
- Steindorff, L. (1984):** Die dalmatinische Städte im 12. Jahrhundert. Studien zur ihrer politischen Stellung und gesellschaftlichen Entwicklung. Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtgeschichte in Münster, 20. Köln-Wien.
- Šašel, J. (1984):** K zgodovini Emone v rimskih napisih in literaturi. V: Gestrin, F. (ed.): Zgodovina Ljubljane. Ljubljana.
- Šašel, J. (1989):** Koper. V: Koper med Rimom in Benetkami – Capodistria tra Roma e Venezia. Prispevki k zgodovini Kopra – Contributi per la storia di Capodistria. Ljubljana.
- Šašel, J. (1992a):** Emona. V: Šašel, J.: Opera selecta. Situla, 30. Ljubljana.
- Šašel, J. (1992b):** Koper. V: Šašel, J.: Opera selecta. Situla, 30. Ljubljana.
- Štih, P. (1999a):** O vzhodni meji Italije in o razmerah ter razmerjih ob njej v zgodnjem srednjem veku. V: Mihelič, D. (ed.): Gestrinov zbornik. Ljubljana.
- Štih, P. (1999b):** Ob naselitvi Slovanov vse pobito ? V: Granda, S., Šatej, B. (eds.): Množične smrti na Slovenskem. 29. zborovanje slovenskih zgodovinarjev. Zbornik referatov. Ljubljana.
- Štih, P. (2000):** Die Ostgrenze Italiens im Frühmittelalter. V: Pohl, W., Reimitz, H. (Hg.): Grenze und Differenz im frühen Mittelalter. Denkschriften der Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl., 287. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, Bd. 1. Wien.
- Štih, P. (2001):** O seznamu škofov v *Paulus Diaconus. Historia Langobardorum, III*, 26. Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci. Supplement 1. Rijeka.
- Štih, P. (2002):** Temeljne poteze zgodovinskega razvoja na slovenskem ozemlju od 6. do 10. stoletja. V: Knific, T. (ed.): Od Rimljanov do Slovanov. Prebivalci na slovenskem ozemlju med 5. in 10. stoletjem. Ljubljana (v tisku).
- Tavano, S. (2000):** Patriarchi: titoli e segni. V: Aquileia e il suo patriarcato. Atti del Convegno Internazionale di Studio. Pubblicazioni della Deputazione di Storia Patria per il Friuli, 29. Gorizia.
- Vergottini, G. (1924):** Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il medio evo. Roma.

Villotta Rossi, A. (1958-1959): Considerazioni intorno alla formazione dei diritti metropolitici ed all'attribuzione del titolo patriarcale della chiesa di Aquileia (Sec. IV-VI). Memorie Storiche Forogiuliesi, 43. Udine.

Wolfram, H. (1990³): Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mite des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie. München.

Wolfram, H. (1995): Salzburg, Bayern, Österreich, Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband, 31. Wien-München.

Žitko, S. (1992): Listina Rižanskega placita – dileme in nasprotja domačega in tujega zgodovinopisja, II. del. Annales, 2. Koper.